

ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ І. І. МЕЧНИКОВА

Економіко-правовий факультет

Кафедра цивільно-правових дисциплін

Кваліфікаційна робота

на здобуття ступеня вищої освіти «магістр»

«Проблемні питання відновлення української державності в політико-правових вченнях в Україні ХІХ-початку ХХ ст.»

«Problematic issues of the restoration of Ukrainian statehood in political and legal teachings in Ukrainian in the 19th-early 20th centuries»

Виконала: здобувачка денної форми навчання

спеціальності 081 Право

Освітня програма Право

Мединська Тетяна Сергіївна

Керівник: к.ю.н., доц. Донченко О.І. _____

Рецензент: к.ю.н., доц. Гринь О.Д.

Рекомендовано до захисту:
протокол засідання кафедри
№ ____ від _____. 20__ р.

Захищено на засіданні ЕК № 6 :
протокол № ____ від _____. 20__ р.
Оцінка _____ / _____ / _____
(за національною шкалою/шкалою ECTS/ бали)

В.о. завідувача кафедри

(підпис) Віктор Масін
(прізвище, ім'я)

Голова ЕК

(підпис) Олена Миколенко
(прізвище, ім'я)

Одеса 2024

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ І. СТАНОВЛЕННЯ ПОЛІТИКО-ПРАВОВИХ ІДЕЙ В УКРАЇНІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ.	
1.1. Державницька концепція Кирило-Мефодіївського товариства	7
1.2. Революційно-демократичні ідеї українських народників.....	14
1.3. Проєкт майбутньої держави М. Драгоманова	21
Висновки до Розділу 1.....	27
 РОЗДІЛ 2. МОДЕЛІ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ В КІНЦІ ХІХ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.	
2.1. Держава і право у поглядах українських соціалістів та радикалів.....	30
2.2. Концепція держави і права І. Франка та Б. Кістяківського.....	36
2.3. Державно-правові концепції М. Грушевського.....	42
Висновки до Розділу 2.....	48
 РОЗДІЛ 3. ДЕРЖАВНО-ПРАВОВІ КОНЦЕПЦІЇ ПІД ЧАС НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ 1917-1921рр.	
3.1. Соціал-демократична концепція української державності.....	51
3.2. Націоналістична та консервативна державницькі концепції.....	59
Висновки до Розділу 3.....	66
 ВИСНОВКИ.....	69
 СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	75

ВСТУП

Актуальність теми. Для підвищення національної свідомості, суспільно-політичної та індивідуальної правової культури, самоідентифікації, а також кращого розуміння процесів державотворення, вкрай важливим є звернення до історичного досвіду розбудови української держави, особливостей формування і функціонування державно-правових інститутів. З огляду на це важливим є розгляд проблемних питань відновлення української державності в політико-правових вченнях в Україні XIX-початку XX ст.

Як і по всій Європі, в Україні кінця XIX – початку XX століть спостерігаємо плюралізм політико-правових концепцій, який був зумовлений протистоянням між капіталістичними традиціями та соціалістичними ідеями.

Українська творча еліта, інтелектуали, правознавці, громадські і державні діячі розвивали теоретичні розробки про державу та право, доповнювали, змінювали деякі положення, пропонуючи різноманітні напрями їх модерного розвитку. Діяльність Кирило-Мефодіївського товариства та політико-правові погляди його учасників вплинули на формування ліберального і революційно-демократичного напрямів у вітчизняній політико-правовій думці. Ідеї відродження української державності, демократичної республіки і федералізму, прав людини і громадянина – стануть об'єктом дослідження наступних поколінь вітчизняних мислителів.

Початок XX ст. був відзначений реальними плідними спробами діячів національного відродження України осмислити нові політичні й геополітичні реалії, що склались в Україні, було розроблено безліч державницьких концепцій, політичних програм та проєктів, проте жоден із основних напрямів державно-правових концепцій в цих умовах не мав хоча б близьких перспектив утілення через нове розмежування України та перемогу більшовизму.

Через дослідження основних положень державницької концепції Кирило-Мефодіївського товариства, змісту революційно-демократичних ідей

українських народників та проекту майбутньої держави М. Драгоманова можемо отримати загальну характеристику становлення політико-правової думки другої половини XIX ст., побачити теорію і практику державотворення тогочасного суспільства, зрозуміти тенденції розвитку державних і правових інституцій. Аналіз поглядів українських соціалістів та радикалів, зміст державницьких концепцій І. Франка, Б. Кістяківського та М. Грушевського дозволяє розкрити моделі української державності в кінці XIX на початку XXст. Нарешті, дослідження трьох концепцій – соціал-демократичної, націоналістичної та консервативної дозволяє показати варіанти шляхів розбудови української державності під час національно-визвольних змагань 1917-1921рр. Ознайомлення з історією політико-правових вчень у такий спосіб допомагає адекватно оцінити процес відновлення української державності в кінці XIX на початку XXст.

З урахуванням вище зазначеного, актуальність теми даного дослідження представляється актуальним.

Науково - теоретичним підґрунтям дослідження стали загальнотеоретичні праці таких вітчизняних фахівців:

В. Артюх, М. Бойко, Л. Береза, М. Варварцев, В. Гарнага, І. Гирич, Л. Горкіна, В. Даценко, І. Данюк, І. Діптан, Л. Дорошенко, С. Задорожна, С. Іваницька, А. Єнні, Т. Ємець, Л. Козуб, Л. Корнійчук, І. Ковальчук, В. Костюк, Ю. Куценко, О. Кульчицька, Т. Монахова, В. Половець, Б. Петруньок, Л. Приходько, О. Парнета, М. Поліковський, П. Радько, В. Румянцев, О. Салтовський, С. Світленко, Л. Сорочук, О. Ситник, І. Толстов, В. Тельвак, Л. Чикур, С. Чибирак, П. Шкраб'юк, С. Щур, О. Ясь.

Мета і задачі дослідження. Мета дослідження полягає у визначенні проблемних питань відновлення української державності в політико-правових вченнях в Україні XIX-початку XX ст.

Окреслена мета визначила такі задачі дослідження:

- проаналізувати основні засади державницької концепції Кирило-Мефодіївського товариства;
- охарактеризувати революційно-демократичні ідеї українських народників;
- розкрити зміст проєкту майбутньої держави М. Драгоманова;
- проаналізувати державно-правові погляди українських соціалістів та радикалів;
- окреслити зміст концепції держави і права І. Франка та Б. Кістяківського;
- проаналізувати особливості державно-правової концепції М. Грушевського;
- розкрити особливості соціал-демократичної концепції української державності;
- визначити особливості націоналістичної та консервативної державницьких концепцій.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, що виникають у зв'язку з відновленням української державності та формуванням політико - правової думки ХІХ- початку ХХст.

Предметом дослідження є проблемні питання відновлення української державності в політико - правових вченнях в Україні ХІХ- початку ХХст.

Методи дослідження. Методологічну основу магістерського дослідження склали методи і прийоми наукового пізнання – як загальнонаукові, так і спеціально - юридичні. Застосування історичного методу з методом аналізу дозволило проаналізувати становлення політико-правових ідей в Україні другої половини ХІХ ст. через державницьку концепцію Кирило-Мефодіївського товариства, революційно-демократичні ідеї українських народників та проєкту майбутньої держави М. Драгоманова (Розділ 1, підрозділ 1.1, 1.2, 1.3), охарактеризувати моделі української державності в кінці ХІХ на початку ХХст. через державницькі погляди українських соціалістів та радикалів, концепцію держави і права І. Франка та Б. Кістяківського та державно-правову концепцію М. Грушевського (Розділ 2,

підрозділ 2.1, 2.2, 2.3), а також проаналізувати державно-правові концепції під час національно-визвольних змагань 1917-1921рр., зокрема соціал-демократичну, націоналістичну та консервативну концепції (Розділ 3, підрозділ 3.1, 3.2).

Застосування системно - структурного методу у взаємозв'язку з методом аналізу дозволило визначити зміст та загальні характерні риси державницьких концепцій, проєктів та програм протягом зазначеного періоду у працях вітчизняних мислителів (Розділи 1, 2, 3).

Порівняльно - правовий метод у взаємодії із історичним аналізом застосовано при аналізі вітчизняної наукової літератури у сфері політико - правової думки щодо зазначеної проблематики. Застосування методу комплексного аналізу та узагальнення дозволив сформулювати висновки, що відносяться на захист.

Структура роботи. Магістерська робота складається зі вступу, трьох розділів, восьми підрозділів, висновків, списку використаних джерел.

РОЗДІЛ 1.

СТАНОВЛЕННЯ ПОЛІТИКО-ПРАВОВИХ ІДЕЙ В УКРАЇНІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ.

1.1. Державницька концепція Кирило-Мефодіївського товариства

Діяльність Кирило-Мефодіївського товариства, яке виникло на початку 1846 р. та «об'єднало цвіт української думки, людей, що мали величезний вплив на розвиток українського національного відродження» [1, с. 91], було спробою перетворення ідеї державної незалежності України як гаранта інтересів нації у практичну площину. Представники цієї таємної політичної організації працювали над реалізацією «ідеї окремого розвитку України, її національно-державної самобутності» та прагнули «створити слов'янську демократичну федерацію на чолі з Україною» [2, с. 265]. Деякими дослідниками зазначено, що організатори Кирило-Мефодіївського товариства підхопили і розвили «ідеї єдності українських земель, братерства всіх слов'янських народів, демократичних перетворень суспільства і держави» [3, с. 157], які на той час вже назріли в суспільній свідомості.

Відомо, що ідейним та організаційним предтечею товариства був zorganizований молодими викладачами та студентами таємний гурток "Київська молода", метою якою було максимальне сприяння звільненню селян із кріпацтва, розвитку духовних сил української нації та змінам майбутнього України. На спільних засіданнях і зустрічах гуртківці обговорювали праці французьких філософів, «цікавилися процесами відродження сусідніх народів: поляків, чехів, хорватів, сербів, болгарів, словаків, словенців» [4].

Отже, до складу Кирило-Мефодіївського товариства входили такі представники літератури, науки та мистецтва, як М. Гулак, М. Костомаров, М. Білозерський, Т. Шевченко, П. Куліш, Д. Пильчиков, О. Навроцький, О. Маркович, І. Посяда, Г. Андрузький, О. Тулуб, М. Савич, а біля сотні осіб підтримували тісні зв'язки з товариством. Вітчизняним дослідником О.

Салтовським звернено увагу, що «серед членів товариства, на відміну від масонів чи декабристів, не було представників великої родової аристократії, його основу складали вчені, письменники, діти середніх чи дрібних землевласників» [4]. Як зазначено в науковому дослідженні політичної програми Кирило-Мефодіївського товариства авторкою О. Донченко, «за своїми політичними поглядами вони розділилися на два напрями: більш помірковане політичне крило сповідувало реформізм, християнську смиренність, мирну пропаганду політико-правових ідей КМТ (М. Костомаров, В. Білозерський, П. Куліш) та революційно-радикальне крило (М. Гулак, О. Навроцький, І. Посяда)» [5, с.421]. Члени Кирило-Мефодіївського товариства прагнули сформуванню політичний ідеал, в основі якого була б свобода України, а задля цього всі вони, попри деякі розбіжності у поглядах, сходилися в одному – необхідно добре усвідомити й осмислити минуле та сучасне [6, с. 309].

Розглянемо коротко політико-правові погляди деяких членів Кирило-Мефодіївського товариства, позаяк вони вплинули на формулювання основних положень його політико-правової програми та розробку власної державницької концепції.

М. Гулак (1821-1899) – український науковець, перекладач, громадський і політичний діяч, який разом М. Костомаровим та В. Білозерським заснував Кирило-Мефодіївське товариство. Вивчаючи історію права слов'янських народів, він підкреслював, що слов'яни як народ в період Київської Русі реально впливали на діяльність держави, тоді існувала реальна народна ініціатива, але через князівську боротьбу та внутрішні суперечності влада сконцентрувалася в руках князя. Далі, об'єднання слов'ян навколо Московського царства мало позитивні наслідки, позаяк призвело до зближення економічних, державних та ідейно-політичних інтересів, але посилення позицій влади московського царя призвело до її поступової узурпації урядовою елітою, а деспотизм й централізм призвели до формування кріпосного права. І вже в Запорізькій Січі залишки

демократичних прав часів Київської Русі відроджуються, продовжують формування, але «російський деспотизм вступив у конфлікт з козацькою демократією, і це майже викорінило державні зачатки запорозьких часів XVIII ст» [7, с.100].

М. Костомаров (1817-1885) – головний ідеолог і один з організаторів Кирило-Мефодіївського товариства запропонував принцип федералізму у взаємостосунках між самостійними політичними утвореннями, підкреслюючи, що народоправство та колегіальність в системі органів влади є характерними рисами політичної самоорганізації українців, що простежується ще з часів Київської Русі [5, с.421].

В. Білозерський (1825-1899) – один з видатних постатей Кирило-Мефодіївського товариства в праці «Записки» писав, що для всіх суб'єктів федерації мають бути єдина центральна влада, однакові закони, єдина грошова одиниця, відсутність внутрішніх митниць та свобода торгівлі [5, с.422; 8, с.197].

Погоджуємося з автором М. Бойко, який підкреслює, що «кирило-мефодіївці приділяли увагу правовому аспекту формування слов'янської федерації, запозичуючи окремі характерні риси з правових традицій Європи та США, де закони регулюють відносини між державою і громадянином» [7, с.100].

Т. Шевченко (1814-1861) також не міг залишитися осторонь діяльності Кирило-Мефодіївського товариства, яке «постало як відгук на виголошені в Європі гасла боротьби за свободу, рівність і братерство» [9, с. 27].

Він є ключовою особистістю для української культури, «був першим, хто представив українську мову як самостійну і повноцінну» [10, с. 60], а його суспільно-політичні погляди сприяли формуванню національної ідентичності. Дійсно, «він не писав наукових трактатів, не запропонував наукові дефініції, але вся його літературна творчість – це погляд на історію, дослідження і оцінка помилок, формування загальнолюдського світогляду, спонукання до

мислення, піднесення національної гордості, підвищення національної свідомості та формування націєцентричного світогляду тощо» [5, с.426].

Як зазначено колективом авторів кафедри історії держави і права та політико правових вчень національного університету імені І. Франка, «лише синтез українського патріотизму з ліберально-демократичними поглядами, що вже утверджувалися у 40-х роках XIX ст., привів до політично свідомого українства, яке втілювалось у творах Тараса Шевченка та ідеях Кирило-Мефодіївського товариства» [11, с. 157-158].

Деякі автори зазначають, що «творчість Т. Шевченка – це явлення Всевишнього у слові, тому й звучить вона як соборне послання святих апостолів, біблійних пророків» [12, с. 20], інші підкреслюють сакральність його творчості, вважаючи що навіть могила Т. Шевченка є національною святинєю України, а її роль порівнюють із роллю Єрусалима для християн чи Мекки для мусульман» [13, с. 5].

Як зазначає Т. Ємець, «не буде перебільшенням стверджувати, що українське модерне націєстановлення, яке розпочиналося в умовах жорсткого імперського тиску, змогло реалізуватись лише завдяки таким могутнім націєтворчим чинникам, як Шевченко [9, с. 27]. Отже, дійсно Т. Шевченка «можна вважати співавтором програмних документів Кирило-Мефодіївського братства, але якихось власних подібних робіт він не залишив», а тому його ідеї викладені переважно в поетичній формі [10, с. 60].

П. Куліш (1819-1897) – визначний літератор, громадський та політичний діяч також вплинув на формування української національної ідеї Кирило-Мефодіївського товариства, хоча деякі дослідники підкреслюють, що він був найменш популярним і найменш оціненим, а його політична орієнтація і позиція постійно змінювалась [14, с. 121]. П. Куліш виступав з ідеєю державності України, яку «вона могла отримати тільки під владою сильної імперії» [15, с. 201], але не в кривавий спосіб, а виключно через збереження і розвиток «національних здобутків – мови, культури, самобутності» [5, с.425]. Як зазначено М. Бойко в науковому дослідженні ідейно-гуманістичних

позиціях Кирило-Мефодіївського товариства, вони «дотримувалися чітких позицій у необхідності поширювати освіту серед українців, де б вона визначала свій пріоритет над політикою, бо низький рівень свідомості населення, у перспективі, веде до зростаючих соціальних суперечностей та конфліктів» [16, с.74].

Менш відомими, але значимими постатями в Кирило-Мефодіївському товаристві були: педагог, громадський і культурний діяч Д. Пильчиков (1821-1893); громадсько-політичний і культурний діяч, поет і перекладач О. Навроцький (1823-1892); фольклорист-етнограф і громадський діяч О. Маркович (1822-1867); громадський діяч і педагог І. Посяда (1823-1894).

Одним з кирило-мефодіївців, українським громадським діячем і поетом – Андрузьким Георгієм Львовичем (1827 – рік смерті невідомо) [17] під впливом Т. Шевченка й американської Конституції було підготовлено кілька варіантів Конституції Слов'янських Сполучених Штатів, що залишилися незавершеними [3, с. 159].

Так, в одному варіанті він передбачав відродження Гетьманщини, її самостійний державний розвиток або у рамках слов'янського союзу. В іншому варіанті передбачено федерацію Слов'янських Сполучених Штатів, в які входили би Україна з Галичиною і Кримом; Річ Посполита; Бессарабія з Молдавією і Валахією; Остзея (ймовірно, Естонія, Латвія і Східна Пруссія); Сербія; Болгарія; Дон. Отже, «у майбутній федерації немає місця Росії, що, мабуть, було невинним результатом переосмислення проектів кирило-мефодіївців» [3, с. 159-160].

Серед діячів-інтелектуалів Кирило-Мефодіївського товариства також можна згадати і О. Тулуба (1825-1872) – педагога та громадського діяча, який березні 1847 року був заарештований, але через брак доказів уникнув покарання та М. Савича (1808-1892) – громадського діяча і журналіста, який працював у газеті «Одеський вісник», куди писав статті на політичну і економічну тематику.

Політико-правова програма Кирило-Мефодіївського товариства викладена у «Книзі буття українського народу» або її ще називали «Закон Божий» і в «Статуті Слов'янського товариства св. Кирила і Мефодія» [6, с. 309].

«Книга буття українського народу» є оригінальним твором, однією із видатних пам'яток вітчизняної політичної думки XIX ст., «своєрідним маніфестом відродженого українства, декларацією прав української нації» [18, с. 32], яка за оцінками дослідників складена «в дусі романтизму і під впливом християнських цінностей, пронизана ідеєю месіанства, що передбачало визволення всіх слов'янських народів» [18, с. 32].

Статут Слов'янського товариства св. Кирила і Мефодія містив дві частини: перша частина "Головні ідеї" – передбачала «у концентрованому вигляді вихідні положення ідеології та основні цілі діяльності», а друга частина "Головні правила товариства" – «присвячена визначенню способів та засобів реалізації програмних засад товариства» [4].

Погоджуємося з вітчизняним дослідником О.І. Салтовським, що «ідея об'єднання слов'янських народів проходить "червоною ниткою" через всі програмні документи Кирило-Мефодіївського товариства і є тим вихідним пунктом на якому ґрунтуються всі подальші теоретичні розробки» [4].

Таким чином, можемо погодитися з О. Донченко, що Кирило-Мефодіївське товариство «як політична організація, розробляло ідеологію слов'янського федералізму на демократичних засадах, в основі яких закладено принципи забезпечення права кожної нації на державну самостійність, ведення кожною нацією власної незалежної внутрішньої та зовнішньої політики, існування в кожній державі конституційного законодавства, системи демократичних виборів, а також розвиток освіти, науки та формування інтелектуального потенціалу» [5, с.427].

В загальному вигляді можемо стверджувати, що головними програмними положеннями Кирило-Мефодіївського товариства було: ліквідація самодержавства; скасування станів і кріпосного права; визволення

й об'єднання слов'янських народів у федеративну республіку з парламентським ладом; надання кожному народові автономії; запровадження загальної освіти народів [6, с. 309].

Варто зазначити, що «діяльність Кирило-Мефодіївського товариства, політико-правові погляди його учасників вплинули на формування ліберального і революційно-демократичного напрямків у вітчизняній політичній і правовій думці» [3, с. 160].

1.2. Революційно-демократичні ідеї українських народників

Наступний етап у розвитку політико-правових ідей в Україні пов'язаний з революційним народництвом, діяльність якого проходила в нерозривній єдності з російським народницьким рухом, зокрема, з організаціями «Народна воля» та «Чорний переділ» [6, с. 314].

Перш за все слід пояснити значення феномену «народництва», і доречним є звернутися до наукових розвідок вітчизняних авторів. Так, І. Гиричем зауважено, що це «напрям в європейському політичному русі, суспільній думці, історіографії й філософії історії 19 – початку 20 ст., для якого характерне перенесення уваги дослідників із висвітлення історії, минулого суспільства й культури під кутом зору інтересу володаря, правителя країни на народ/націю; з індивідуального чинника на колективний» [19, с. 1]. Автором зазначено, що народництво виходить на політичну арену коли абсолютизм змінюється республіканізмом та демократією, коли примат над інтересами феодальної верхівки отримують інтереси народу (етносу), що проживає на певній території, тобто народницька ідеологія апелювала до соціальних низів, а не заможного класу землевласників.

В іншому науковому дослідженні І. Гиричем зазначено, «щоб висловити українську державну ідею треба було заперечити дві супротивні: польську і російську», і зробити це може лише народницька ідеологія, яка витворює «український месіянський міт про бездержавну, але демократичну селянську масу, з якої постане нова Україна», і яка «заперечувала й право російського монарха на українську територію, бо стверджувала народне право вирішувати це питання в обхід прав володаря» [20, с. 154].

В науковому дослідженні народництва в Україні XIX – початку XX ст. автором С. І. Світленко зазначено, що воно залишило помітний слід в історії України, і в «силу історичної специфіки становища українських земель, які тоді перебували під владою імперських режимів Габсбуріїв та Романових, народництво в Україні відзначалось етнічно-ідеологічною розмаїтістю й було

представлене, двома головними "потокми" – українським та російським» [21, с. 41]. Далі зазначено, що ці типологічно близькі та споріднені історичні явища розвивалися самостійно і водночас у взаємозв'язку, мали особливі і спільні риси [21, с. 41].

Цікавими є дослідження І. Гирича щодо генезису народництва, зокрема аналіз трьох етапів становлення і розвитку народництва, які відповідають трьом етапам національного відродження – це етнографічний, академічний та політичний. Так, на першому етапі поступово розвивається національний фольклор, література, мистецтво, власна духовна культура народу; на другому етапі розробляються теоретичні засади національної культури, розвиваються різні галузі гуманітарних наук, виникають ідеологічно-політичні підстави для постання нової модерної нації; на третьому етапі народництво стає складовою національної ідеології, дієвим чинником творення нової політичної реальності та боротьби з імперськими центрами за політичне визволення.

Далі І. Гирич застосовує цю періодизацію до України. Для першого етапу характерно формування українського питання в культурному просторі і тут вказується на «Енеїду» І. Котляревського, альманах «Русалка Дністровая», «Кобзар» Т. Шевченка, «Руську трійцю» у Львові, творчість П. Куліша, М. Костомарова, М. Максимовича, М. Шашкевича, І. Вагилевича, Я. Головацького, а також Кирило-Мефодіївське братство як найвище досягнення першого етапу.

Для другого академічного етапу (кін. 1850-х – поч. 1890-х рр.) характерно формування громадського національно-визвольного руху, серед лідерів якого вказується на В. Антоновича, М. Драгоманова, О. Кістяківського, О. Кониського, П. Чубинського, О. Барвінського, Ю. Романчука. Було створено громади в Києві, Одесі, Чернігові, Полтаві, Єлисаветграді, Харкові тощо, а у Галичині було створено народовську партію, що сповідувала соборність і протистояла москвофільським тенденціям.

На третьому (1890-і рр. – 1914/1917) етапі народництво стає частиною ідеологій багатьох політичних утворень – це Братство тарасівців

Наддніпрянщини; РУП; соціал-демократична партія; певні ідеї були притаманні українським соціалістам, лівим рухам; правим – Українська народна партія; центристам – УРДП, ТУП, НДП Галичини й лівим націонал-соціалістам – РУП, УСДРП, УПСР [19, с. 2-3]. Лідерами цього етапу були М. Грушевський, І. Франко, К. Левицький, Є. Чикаленко, С. Єфремов, Б. Грінченко. Далі І. Гирич зауважує, що особливістю українського народництва була перевага федералізму і автономізму над ідеями незалежності; українське народництво не маніфестувало відкритого сепаратизму, а виступало за реорганізацію російської імперії на республіканських засадах, де кожна нація матиме свою автономно керовану територію у складі імперії [19, с.3].

В науковому дослідженні народництва авторки Л. Дорошко зазначено, що народництво можна назвати «центральним терміном української інтелектуальної історії, політики й культури», своєрідним культурним дискурсом, позаяк воно вбирає в себе складові політичної ідеології, є способом теоретичного осмислення культури, способом художнього існування літератури та формою їх критики. Далі авторкою підкреслено, що «залишаючись однорідним щодо своєї основної концепції протягом усього ХІХ століття, воно ускладнюється, модифікується, змінюється, відбиваючись на світогляді, естетиці й поетиці конкретних текстів» [22, с. 215].

В дослідженні народництва в контексті лінгвістики тексту вітчизняною вченою Т. Монаховою підкреслено, що народництво в лінгвістиці тексту – це така стратегія текстотворення, що характеризується україноцентричністю і повчальністю; це тема української історії, українського патріотизму; це концепти «духовно-ментальний розвиток етносу», «народ», «Україна», «доля», «свобода», «українська мова» тощо [23, с. 46]. Також погоджуємося з авторкою, що це також і вербалізація постколоніального комплексу як наслідок радянської доби в діях і мисленні людей та залишки радянського типу свідомості в громадянах сучасної України [23, с. 46].

Коментуючи статті і праці гарвардського історика, професора Омеляна Пріцака вітчизняним вченим І. Гиричем, зазначено, що українське

народництво не виступало проти розбудови власної держави, а навпаки «воно було реакцією на бездержавний стан України середини XIX ст, й спробою активізувати український рух саме у напрямі будови основ цієї держави» [20, с. 152-153].

Досліджуючи напрями діяльності українофілів та революційних народників Наддніпрянської України після повстання у Боснії та Герцеговині у 1875 р. вітчизняним науковцем С. Щуром зауважено, що повстання у Боснії та Герцеговині отримало значний резонанс і підтримку з боку активної частини суспільно-політичних рухів Наддніпрянської України і стало приводом до Східної кризи 1875-78 рр. Українофільські Громади та народницькі гуртки підтримали події на Балканах, тобто взяли участь у створенні в Києві і Одесі нелегальних комітетів для допомоги повсталим, збирали кошти і організували відправку добровольців. Це здавалося необхідним для отримання учасниками цінного революційного досвіду, але «на практиці виявилось, що більшість волонтерів не були готовими до важких умов партизанської боротьби у гірській місцевості Герцеговини» [24, с. 157].

Засновником української організації народників в Києві під назвою «Громади» був Володимир Антонович (1834-1901) – професор, декан історико-філологічного факультету, викладав історію у Київському університеті, автор понад трьохсот наукових робіт, а також був головою Тимчасової комісії з розгляду давніх актів у Києві. Його політико-правові погляди були зосереджені на розвитку української національної самосвідомості та народницькому русі. Завданням «Громади» було забезпечення освіти народу, створення українських народних шкіл, видання літератури українською мовою. Українофільські та народницькі погляди В. Антонович викладає, зокрема, у програмній статті «Моя Сповідь» (1862) та багатьох інших історичних працях.

В навчальній літературі вітчизняним автором А.І. Кормич наведено основні політико-правові досягнення В. Антоновича: першим обґрунтував послідовність української історії: князівський період, литовсько-польський

період, козацький період; сформулював теорію громадівського розвитку України, що стала основою політичного руху народників на Наддніпрянській Україні та у Галичині, за якою громада – це суспільна організація на селі і в місті, яка зберегла українство, навіть коли вищі суспільні верстви його зреклися; виступав за еволюційний розвиток шляхом збільшення культурного потенціалу та підвищення національної свідомості, заперечував революційні зміни; виступав за відособлення культурного й ідейного розвитку України, доводив нагальну потребу відходу українців як від Варшави, так і від Москви; вперше визначив етнопсихологічний тип українця, протиставивши притаманні йому волелюбство і демократизм деспотизму і автократизму росіянина та аристократизму і волюнтаризму поляка («Три національні типи народні») [6, с. 319-320]. Як зазначено І. Гиричем, головна «особливість українського народництва полягала в тому, «що воно протиставляло українську громаду, що живе власним життям і за своїм звичаєвим правом чужим формам державности, які нав'язувалися українцям ззовні» [20, с. 153].

До народників відносять також П. Чубинського (1839-1884) та М. Вербицького (1815-1870), які стали авторами гімну України – символу єдності українського народу. «Ще не вмерла Україна» має духовно-патріотичний зміст, вирізняється глибиною осмислення історичної долі народу, бажанням духовного відродження українського народу. Авторство гімну також знакове і символічне, адже авторами є наддніпрянець і галичанин, що знаменувало соборність українських земель.

П. Чубинський із студентських часів приймав активну участь у мітингах та маніфестаціях, а вже в зрілому віці «займається етнографією, фольклористикою, поезією, політикою та правом, намагається відкрити безкоштовну сільську школу в Борисполі, але не добився дозволу у влади» [6, с. 321].

Як зазначено О. Кульчицькою, авторство гімну – «це не єдина його заслуга, оскільки він був не тільки щирим патріотом своєї Батьківщини, а й чудовим ученим» [25, с. 22], його науковий шлях може стати об'єктом

дослідження сучасних етнографів, статистів та правознавців. Так, упродовж кількох років роботи в Південно-Західному відділі Російського географічного товариства у Києві під керівництвом Г.П. Галагана, одного з нащадків колишньої козацької старшини і дуже заможного поміщика – було обстежено майже всю територію України, суміжні з нею райони Білорусії та Молдавії, місця компактного проживання українців у Польщі, а в результаті плідної роботи товариства, на світ з'явилося 7 томів праць, «записано близько 4000 обрядових пісень, 300 казок, зроблено численні записи нотаток про характер занять і побут народу» [25, с. 23].

В іншій науковій статті вітчизняного автора С. Чибирик підкреслено, що «дослідження П. Чубинського були багатограними, містили надзвичайно цінні матеріали, тому їх оцінка не заставила себе чекати» [26, с. 140], і у 1873 р. РГТ присудило йому Золоту медаль за статистично-етнографічну експедицію та зібрані матеріали, у 1875 р. на Міжнародному конгресі в Парижі він отримав ще одну Золоту медаль за „Праці...”, а також отримав Уварівську премію [26, с. 140].

В науковому дослідженні постаті П. Чубинського як представника національно-інтелектуальної еліти, що реально здійснює вплив на суспільно-політичну думку, вітчизняною авторкою Л. Сорочук зазначено, що його наукове видання «Праці етнографічно-статистичної експедиції в Західноруський край» є підсумком довгої титанічної роботи, а «публічні виступи, науковий аналіз, життєва позиція П. Чубинського спроможні ефективно впливати на громадську думку» [27, с. 135]. Авторка зазначає, що «в такий спосіб спрацьовує людський особистісний чинник, який єднає й згуртовує однодумців та справжніх патріотів своєї держави» [27, с. 135].

В свою чергу, М. Вербицький був священиком, композитором та громадським діячем. В науковому дослідженні творчої спадщини М. Вербицького вітчизняною вченою М. Новікович зазначено, що він був піонером і «великим батьком» української музики, одним з найкращих виразників національної ідеї у 40–60-х роках XIX ст., пройшовши

«еволюційний шлях від мряковинного москвофільського середовища до високих горизонтів сформованого національного світогляду», і «це тоді, коли більшість його сучасників, зокрема священиків, про свою українську ідентичність мала дуже невиразні уявлення» [28, с. 13].

Визначне місце в історії суспільно-політичної думки в Україні в другій половині XIX ст. посідав також український публіцист, історик, літературознавець, етнограф, фольклорист, основоположник політичної науки в Україні, спеціаліст у вирішенні проблем держави, права та політики – М. Драгоманов, про якого мова піде в наступному підрозділі. Зараз звернемо увагу на нього як до народника. Досліджуючи Драгоманівську концепцію всесвітньої історії, В. Гарнага зауважує, що суб'єктом історії у його працях виступає окреме суспільство як спільнота людей, яка об'єднана державними і історико-культурними традиціями й яка «має соціологічні, цивілізаційні, етнічні, лінгвістичні або антропологічні, але не національні характеристики» [29, с. 94]. Він заперечував існування своєрідного «національного духу» й ототожнював націю та етнос, вважаючи її головною ознакою саме мову.

1.3. Проєкт майбутньої держави М. Драгоманова

В історії вітчизняної суспільно-політичної думки другої половини ХІХ століття особливе місце займає Михайло Драгоманов (1841–1895) – «український публіцист, історик, літературознавець, етнограф, фольклорист, основоположник політичної науки в Україні, спеціаліст у вирішенні проблем держави, права, політичної влади, вітчизняний конституціоналіст» [30, с. 120].

Загальновідомим є, що «Драгоманознавство вже більше століття є оформленим напрямком в українській історіографії. Бібліографія драгоманознавчих студій налічує сотні позицій, що на перший погляд справляє враження всеохоплюючого вивчення спадщини вченого» [31, с. 198]. Проте наукові розвідки його творчості продовжуються й досі, по-новому прочитуються багато його творів, по-іншому тлумачиться зміст його поглядів на історичні та соціально-політичні процеси.

Погоджуємося, що М. Драгоманов є найяскравішою постаттю даного періоду, він «належить до тих протагоністів історії, які не потребують презентації», його ім'я «незмінно було на вустах сучасників, та й понині його творчість глибоко цікавить громадсько-політичну та наукову думку» [32, с. 68].

Цілком підтримуємо точку зору української вченої Л. Козуб щодо пріоритетних напрямків теоретичної спадщини М. Драгоманова, зокрема «осмислення історичної долі українського народу, його минушини, збирання і публікація усної народної творчості, нарешті, це прагнення розбудити й активізувати національну свідомість, цілеспрямувати соціальну і політичну активність українського народу» [33, с. 97].

Серед досить широкого кола його громадських, культурно-освітніх та наукових інтересів значну увагу приділено аналізу яскравого і складного періоду становлення українського національного руху першої половини ХІХ століття [33, с. 95]

В науковому дослідженні ідей М. Драгоманова в прочитанні П. Стебницьким, проведеному вітчизняною вченою Запорізького університету С. Іваницькою зазначено, що образ М. Драгоманова, як і творчість Т. Шевченко і Кирило-Мефодіївського товариства «є невід’ємним елементом символічної тріади в конструюванні ідеології представників української ліберально-демократичної партійної еліти на межі ХІХ–ХХ ст.» [34, с. 276]. Далі авторкою підкреслено, що для кожного з цієї еліти в процесі національної та політичної самоідентифікації М. Драгоманов був особливим авторитетом.

Він був провідною постаттю в історії самоусвідомлення представників декількох поколінь діячів українського політичного руху та «одним з перших інтелігентів у розумінні певного типу інтелектуала, який виникає переважно у Східній Європі в добу модернізації, зокрема — в Україні у пореформений період» [34, с. 277].

Вітчизняна авторка С. Іваницька, посилаючись в своєму науковому дослідженні на інших інтерпретаторів інтелектуальної спадщини М. Драгоманова, зазначає, що його світогляд органічно поєднав демократичні та соціалістичні, патріотичні та космополітичні, слов’янофільські та західні елементи, центром яких є ліберальна ідея та федералізм як універсальний принцип [34, с. 282].

Проте слід звернути увагу ще на одне наукове дослідження ідей М. Драгоманова в контексті позитивістського напрямку, проведене вітчизняним вченим В. Артюхом, який підсумовує, що «у М. Драгоманова ми спостерігаємо особливий інтерес як до загальнофілософських побудов позитивізму, так і до методологічних аспектів цієї доктрини» [35, с. 176]. Далі автором підкреслено, що проявом цього є «загальне схиляння перед феноменом науки, природничо-наукові аналогії у розумінні природи гуманітарно-соціальних наук, обов’язкове привнесення ідеї закону в історичний процес, першість розумового розвитку в уявленнях про поступ, багатофакторний підхід до пояснення рушійних сил історії» [35, с. 176], хоча

і визнає, що М. Драгоманов є позитивістом лише широкому розумінні цього слова.

Розглядаючи питання візії історика І. Лисяка-Рудницького на суспільно-політичні погляди М. Драгоманова, вітчизняною авторкою І. Діптан зауважено, що М. Драгоманов є системним мислителем, його ідеї логічно і органічно пов'язані одна з одною, доповнюють одна одну і можуть бути зрозумілими тільки через ціле. Далі авторкою цитується І. Лисяк-Рудницький, який вважає, що світогляд М. Драгоманов сформувався рано, ніколи не мінявся і він дотримувався своїх принципів все життя, а деякі суперечності пояснюється поєднанням в політичній позиції анархістських, соціалістичних, демократичних, ліберальних, федералістичних і українських патріотичних елементів, об'єднаних на базі філософії позитивізму [36, с. 167].

Отже, можемо сказати, що в науковій літературі досі тривають дискусії – до якої суспільно-політичної течії віднести інтелектуальну діяльність М. Драгоманова [32, с. 69], проте, узагальнюючи, погоджуємося, що все ж таки він є представником ліберального і демократичного рухів [2, с. 267].

М. Драгоманов є автором понад двох тисяч праць, але серед головних політичних праць можна виділити такі: «Переднє слово до „Громади”», «Пропаший час – українці під Московським царством, 1654–1876», «Шевченко, українофіли й соціалізм», «„Вільна спілка” – „Вольный союз”», «Чудацькі думки про українську національну справу», «Листи на Наддніпрянську Україну», «Про українських козаків, татар та турків» [36, с. 167].

Слід зауважити, що становленню М. Драгоманова як політичного письменника та формуванню його загально-політичного світогляду передувало глибинне вивчення римської історії, літературної спадщини Античності, в тому числі захоплення чисельними працями античних авторів. Ні одної думки він не подав, не обґрунтувавши її бачення та тлумачення римськими і грецькими мислителями, зокрема «вражає сила цитат із античних письменників, яких Драгоманов знав досконально» [31, с. 207]. Він

зауважував, що «політичний устрій римської держави не був результатом випадкових обставин чи діяльності окремих особистостей, а склався еволюційним шляхом, органічно і закономірно розвинувся від сільської общини до імперії з багатомільйонним населенням» [29, с. 96].

Отже, на думку М. Драгоманова, утворення людського суспільства відбувається поступово від сім'ї, громади до держави, втілюючи принцип демократичної організації, який є єдино правильним для організації порядку державного управління і правової системи. Держава є політичною організацією суспільства, слабкість якої є результатом економічної нерівності людей, а отже, головним критерієм оцінки будь-якої політичної системи є такий показник – наскільки вона служить людині й народу [2, с. 267]. Людина для нього є найвищою соціальною цінністю та основою соціального устрою.

Виступаючи за дотримання державою природних прав людини, забезпечення належного економічного становища народу та зниження рівня гноблення народу державним апаратом, він звертає увагу, що саме це визначає справжню сутність держави, а не форма правління.

В проєкті майбутньої держави М. Драгоманова основою є:

- особисті права людини, які передбачають право на життя, свободу, особисту недоторканість та рівність;
- громадські права, які передбачають свободу вибору місця проживання і занять, право володіти майном;
- політичні права, які передбачають право на свободу думки, мови, друку, переконань, на участь в управлінні країною тощо.

При цьому, він зауважує, що особисті права є важливішими за політичні, зокрема права впливати на державні справи. «Безпека особи важливіша, ніж участь у творенні колективної політичної волі» [36, с. 167].

Крім того, він звертає увагу, що цього неможливо досягнути в умовах державної централізації, як не може бути в централізованій державі з її бюрократичним централізмом і скільки-небудь справжньої свободи, і тому він підкреслює необхідність децентралізації, «майбутнє – за федерацією» [2, с.

268]. Саме федеративна держава є найбільш демократичною формою устрою багатонаціональної країни [37, с. 44].

Перетворення держави він вбачає на основі політичної свободи через утворення системи органів демократичного самоврядування знизу – від сіл, повітів, міст, областей із чітким поділом владних повноважень і компетенції представницьких інститутів, які мають функціонувати виключно на підставі закону, позаяк в законах М. Драгоманов «бачив силу, що формує суспільний порядок, перешкоджає свавіллю чиновників, закріплює і гарантує недоторканість особистих прав і свобод людини» [2, с. 268]. Для нього «історія свободи – це історія обмеження урядової влади, а не її зростання» [36, с. 167].

Розглядаючи ставлення П. Стебницького до творчості М. Драгоманова вітчизняна авторка С. Іваницька зауважує, що «П. Я. Стебницькому передусім імпонували європейськість, масштабна ерудиція, гострий критичний розум М. П. Драгоманова, його послідовність у фундаментальних питаннях політики (пріоритет ненасильницьких методів боротьби, відповідальність влади перед суспільством, верховенство інтересів народу над інтересами держави або окремого класу)» [34, с. 290].

Слід також звернути увагу на думку М. Драгоманова щодо діяльності Кирило-Мефодіївського товариства. Визнаючи виняткове значення його ролі для оформлення української ідеї в цілісну оригінальну і перспективну традицію, М. Драгоманов звертав увагу на ряд недоліків у світоглядній позиції й організаційно-практичній діяльності української інтелігенції 40 – 50-х рр. XIX ст.

Так, в науковому дослідженні поглядів М. Драгоманова на розвиток українського національного руху в першій половині XIX століття вітчизняною вченою Л. Козуб зазначається, що «він виділяв три головні хиби української громади шевченківського часу» [33, с. 97], зокрема це нестача широкої науки про світ і людей, нестача впорядкованої спілки між українолюбцями і народолубцями по всій Україні та нестача сміливої і вільної ініціативи

продержати свою дорогу через усі перешкоди, які спіткали українство. Далі Л. Козуб підкреслює, що «критика М. П. Драгомановим Кирило-Мефодієвського Братства мотивована, аргументована і ґрунтовна. Ідеї організації глибоко симпатичні вченому, співзвучні з його власними ідеологічними настановами та світобаченням» [33, с. 97].

Таким чином, особливе місце в історії вітчизняної суспільно-політичної та правової думки М. Драгоманова є очевидним. Його діяльність була однією з головних суспільно-політичних подій в історії українського руху, а його теоретична спадщина, поєднавши національні та загальноєвропейські ідеї, істотно збагатила українську суспільну думку.

Основу його політико-правових поглядів становила автономно-федералістична концепція. У дусі європейського послідовного лібералізму він надає проблемі прав і свобод людини ключову роль у програмі політичних перетворень, проголошує особисту й політичну свободи, їх конституційно-правові гарантії, а верховенство права та дієвість демократичних інституцій визнає головними в проєкті майбутньої держави. Задля реалізації такого проєкту має відбутися децентралізація, оскільки в централізованій державі з її бюрократичним централізмом не може бути скільки-небудь справжньої свободи. Саме федеративна держава є найбільш демократичною формою устрою багатонаціональної країни.

Висновки до Розділу 1

1. За своїми політичними поглядами члени Кирило-Мефодіївського товариства розділилися на два напрями: більш помірковане політичне крило сповідувало християнську смиренність, мирну пропаганду політико-правових ідей товариства та реформізм (М. Костомаров, В. Білозерський, П. Куліш) та революційно-радикальне крило (М. Гулак, О. Навроцький, І. Посяда). Всі учасники Кирило-Мефодіївського товариства прагнули сформувати політичний ідеал, в основі якого була б свобода України, а задля цього всі вони, попри деякі розбіжності у поглядах, сходилися в одному – необхідно добре усвідомити й осмислити минуле та сучасне.

Кирило-Мефодіївське товариство як політична організація розробляло ідеологію слов'янського федералізму на демократичних засадах, в основі яких закладено принципи забезпечення права кожної нації на державну самостійність, ведення кожною нацією власної незалежної внутрішньої та зовнішньої політики, існування в кожній державі конституційного законодавства, системи демократичних виборів, а також розвиток освіти, науки та формування інтелектуального потенціалу.

2. Народництво – це особливий напрям в європейському політичному русі, суспільній думці, історіографії, філософії історії, культурі XIX – початку XX ст. Виникнення українського народництва відповідає умовам історичної доби, коли абсолютизм змінюється республіканізмом та демократією, коли інтереси народу (етносу), що проживає на певній території отримують примат над інтересами феодалльної верхівки, коли зароджується національно-визвольний рух, тобто народницька ідеологія апелювала до соціальних низів, а не заможного класу землевласників.

Українське народництво не виступало проти розбудови власної держави, а навпаки було реакцією на бездержавний стан України середини XIX ст, і спробою активізувати український рух саме у напрямі розбудови держави. Особливістю українського народництва була перевага федералізму і

автономізму над ідеями незалежності; українське народництво не маніфестувало відкритого сепаратизму, а виступало за реорганізацію російської імперії на республіканських засадах, де кожна нація матиме свою автономну територію у складі імперії.

Попри обмеженість народництва та його недоліки, воно відіграло позитивну роль для політичного розвитку української держави і сприяло формуванню плюралістичного і багатокультурного суспільства, позаяк передбачало етнонаціональний і мовно-культурний «українізм» українців та стало потужним фактором національної самоідентифікації. Народництво як рух пройшло три етапи і було представлено багатьма представниками інтелектуальної еліти.

Для першого етнографічного етапу характерно формування українського питання в культурному просторі і тут значення набуває творчість І. Котляревського, Т. Шевченка, П. Куліша, М. Костомарова, М. Максимовича, М. Шашкевича, І. Вагилевича, Я. Головацького, а також Кирило-Мефодіївське братство як найвище досягнення першого етапу.

Для другого академічного етапу характерно формування громадівського національно-визвольного руху, що сповідував соборність і протистояв москвофільським тенденціям. Лідерами були В. Антонович, М. Драгоманов, О. Кістяківський, О. Кониський, П. Чубинський, О. Барвінський, Ю. Романчук.

На третьому етапі народництво стає частиною ідеологій багатьох політичних утворень, партій та організацій. Лідерами цього етапу були М. Грушевський, І. Франко, К. Левицький, Є. Чикаленко, С. Єфремов, Б. Грінченко.

3. Окреме місце в історії вітчизняної політико-правової думки займає М. Драгоманов, який був яскравим представником народництва як соціокультурного і політичного феномену на етапі формування громадівського національно-визвольного руху. Серед широкого кола культурно-освітніх та наукових інтересів значну увагу приділено ним саме осмисленню історичної долі українського народу, публікації усної народної

творчості, підвищенню національної свідомості заради соціально-політичної активності українського народу.

Його діяльність була однією з головних суспільно-політичних подій в історії українського руху, а теоретична спадщина, поєднавши національні та загальноєвропейські ідеї, істотно збагатила українську суспільну думку.

Основу його політико-правових поглядів становила автономно-федералістична концепція. У дусі європейського послідовного лібералізму він надає проблемі прав і свобод людини ключову роль у програмі політичних перетворень, проголошує особисту й політичну свободи, їх конституційно-правові гарантії, а верховенство права та дієвість демократичних інституцій визнає головними в проєкті майбутньої держави. Задля реалізації такого проєкту має відбутися децентралізація, оскільки в централізованій державі з її бюрократичним централізмом не може бути скільки-небудь справжньої свободи. Саме федеративна держава є найбільш демократичною формою устрою багатонаціональної країни.

РОЗДІЛ 2. МОДЕЛІ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

В КІНЦІ ХІХ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

2.1. Держава і право у поглядах українських соціалістів та радикалів

Значний внесок у розвиток політико-правової думки в Україні зробив Сергій Подолинський (1850–1891), який вважається одним із перших популяризаторів економічного вчення К. Маркса в Україні, зокрема він «поділяв марксистську ідею соціального визволення трудящих від капіталістичної експлуатації, проте вбачав головний спосіб її звільнення у громаді – особливій формі самоорганізації народу» [38, с. 491-492]. Разом із М. Драгомановим та М. Павликом був співавтором програми українського громадівського або драгоманівського соціалізму.

Будучи студентом, С. Подолинський вступає до гуртка самоосвіти, де керівником був перший пропагандист марксизму в Україні – відомий М. Зіберт. Під час навчання за кордоном підтримує постійні зв'язки з марксистами і знайомиться з К. Марксом та Ф. Енгельсом. Повернувшись в Україну починає діяльність із створення української соціал-демократичної партії та приймає участь у народницькому «ходінні в народ», тобто організовує безкоштовне навчання селянських дітей та засновує народну лікарню [6, с. 323].

С. Подолинський – це український науковець, лікар, соціолог, економіст, фізик, громадський і політичний діяч, публіцист, який визнаний також «одним з перших українських політологів, який політику розглядав як унікальний засіб зміцнення державного ладу, раціональної організації соціального устрою, забезпечення внутрішнього змісту суспільного життя» [30, с. 120].

В науковому дослідженні творчості С. Подолинського, вітчизняним автором Л. Корнійчук зазначено, що він дійсно був освіченою людиною, про що свідчать роботи з різних галузей знань, зокрема він «опублікував понад 70 праць, які друкувалися українською, російською, білоруською, польською, сербською, французькою, німецькою та італійською мовами» [39, с. 90].

Основні державно-правові погляди викладено у роботі "Ремесла і фабрики на Україні", яка отримує схвальні відгуки Ф. Енгельса і вважається першим українським підручником з соціальної економіки. Тут розглядається історія розвитку промисловості в Україні; визначається прогресивний характер капіталізму у порівнянні з феодализмом; аналізуються суперечності між працею і капіталом, зростанням багатства буржуазії та зубожінням трудящих мас. А із такими роботами як «Парова Машина. Казка» (1875) та «Про багатство і бідність» (1876) пов'язують виникнення української соціалістичної ідеї [6, с. 323-324].

Основою соціалістичних переконань у С. Подолинського була саме національна ідея як така організація економічного та суспільного життя, яка складається в межах етнічної єдності, що визначається головним чином мовою. Виключно «народ організує виборчу адміністрацію повітів, волостей, керівні федеральні органи, створить народні суди, «громадське козацтво» (поліцію), до якого буде причетний кожний громадянин, придатний до військової служби» [6, с. 322].

У 2020 році на сайті Голосу України опубліковано Відкритий лист депутатському корпусу України усіх рівнів і скликань від Наукового товариства імені С. Подолинського щодо вимоги невідкладного видання його праць мовами первісної публікації, а також українською та англійською [40], що свідчить про живу пам'ять сучасників його творчості як видатного вченого та актуальність його ідей сьогодні.

Наступним представником можна назвати українського громадсько-політичний діяча та публіциста О. Терлецького (1850–1902) – це один з керівників нової радикальної течії народовців, яка пізніше дала почин до створення Української Радикальної Партії. Один з перших у Галичині закликав до створення політичної організації робітничого класу [30, с. 120].

Тогочасна столиця Австро-Угорської імперії Відень була метрополією української Галичини і українська молодь навчалася там в університеті. В цей час всередині української громади значну роль відіграють І. Франко та М.

Драгоманов. О. Терлецький стає членом українського академічного товариства «Січ» і разом з М. Драгомановим приймає активну участь у реорганізації товариства на національно-просвітню організацію [6, с. 325].

Як зазначають деякі дослідники, О. Терлецький був позитивістом за вишколом, проте за оцінками І. Франка він є вродженим ідеалістом та людиною етичних імперативів. На думку М. Драгоманова, він був цілком європеець по своїй науці і ідеям, прагнув ним бути в житті і в політиці, а за переконаннями тяжів до соціалізму. Він також зазнав впливу К. Маркса та самого М. Драгоманова [38, с. 636].

До основних праць можна віднести: «Галицько-руський нарід і галицько-руські народовці» (1874 р.), «Москвофіли і народовці в 70-их рр.» (1902 р.).

Як зазначено в довідкових виданнях О. Терлецький мав псевдоніми і криптоніми – Ів. Заневич, В. Кістка, В. Мак і ще у Відні разом з С. Подолинським видавав популярні брошури соціалістичного змісту українською мовою [41].

Основні погляди О. Терлецького на державу, право і політику формуються саме у Віденський період. В загальному вигляді їх можна сформулювати таким чином: критика галицьких народовців та москвофілів, обстоювання необхідності створення української політичної партії в традиціях західноєвропейського соціалізму, невпинна боротьба проти утиску (тому вважається одним із засновників української ідеології національної радикальної демократії), а оптимальний варіант державного устрою пропонувався як федеративна, демократична республіка, основана на безпосередній демократії, верховенстві волі народу, рівності всіх перед законом з точки зору соціальної справедливості [6, с. 326].

І. Франко та М. Драгоманов також вплинули на формування політико-правових поглядів ще одного українського громадсько-політичного діяча, публіциста та письменника М. Павлика (1853-1915), який разом М. Драгомановим та С. Подолинським видавав «Громаду», стояв біля витоків

русько-української радикальної партії (1890), високо цінував «Капітал» К. Маркса, за переконаннями був соціалістом з ухилом у «селянолюбство», бачив Україну спілкою самоврядних громад і вважав слідом за М. Драгомановим, що перебування України під Росією – це «пропащий час» [38, с. 462].

М. Павлик видає журнали та збірки «Батьківщина», «Хлібороб», «Громадській голос», публікує значну кількість власних творів та статей, веде активне листування та полеміку з М. Драгомановим, І. Франком, Л. Українкою, П. Кулішем [6, с. 327].

В науковому дослідженні щодо взаємин між І. Франко та М. Павликом вітчизняним науковцем В. Костюк зазначено, що в їхній творчості багато уваги приділяється українському національному питанню, а особливого практичного значення набуває створення Радикальної партії. Автором доведено, що у музеях та державних відомчих архівах знаходиться велика кількість листів І. Франка і М. Павлика, «що свідчить не лише про активну переписку, але й про інтенсивну працю видатних громадсько-політичних діячів, котрі прагнули якомога більше прислужитися поживленню національного і соціального вияву українців» [42, с. 155].

Основні державницькі погляди М. Павлика були викладені у політичних програмах Української Радикальної партії 1895 та 1905 рр. В загальному вигляді їх можна сформулювати таким чином: федералізація Австро-Угорщини і утворення національної автономії з українських частин Галичини та Буковини; запровадження загального виборчого права, свободи зборів, товариств, слова, науки і преси; надання жінкам рівних прав з чоловіками; скорочення робочого дня для робітників, затвердження вихідних днів, заборона дитячої праці; вирішення земельного питання шляхом викупу земель у великих поміщиків за рахунок громадського фонду і передачі її селянам [6, с. 327].

Багато уваги приділялося М. Павликом історичним та моральним аспектам української національної ідеї, вважаючи це лише першим етапом на шляху до створення Української держави. Він неодноразово критикував

російських революціонерів щодо національного питання, вважаючи, що соціалізм, організований централістами-державниками, стане «могилою народів» [6, с. 328].

Як зазначено доктором історії Джеймс Е. Мейсом, українські та російські соціалісти стояли на засадничо різних позиціях, зокрема в українських програмах важливе місце займало питання національно-територіальної автономії, що викликало шалений опір російських соціалістів, позаяк вони сприймали Україну як невіддільну частину Росії. «Тому так легко записували українців до стану контрреволюціонерів, дрібнобуржуазників тощо. І як наслідок – українці почали на всі боки відхрещуватися від звинувачень в сепаратизмі, самостійництві й лякатися навіть тіні незалежної української держави» [43].

В науковому дослідженні творчості М. Павлика вітчизняним науковцем П. Шкраб'юком зазначено, що він іноді був імпульсивний, іноді примхливий, іноді беззахисний, як дитина (траплялися непорозуміння з І. Франком і навіть з терплячим М. Драгомановим), але він завжди був щирий і самовідданий, ніколи не фальшував і тому його прирівнювали до перших апостолів християнства, називали ідеалістом, фантастом, диваком, а виявилося, що він був найбільшим реалістом – все, що його тривожило – справдилося, а все, що передбачав – збулося [44, с. 47].

Коли у 1915 році помер М. Павлик, вже важко хворий І. Франко написав, що «всі ми втратили талановитого робітника, живу, чуткую силу, сівача зерен плодючих, завзятого поборника неправди та кривди людської, одного з тих будителів народної душі та свідомості, про яких ніколи не гасне пам'ять» [42, с. 166].

Великий внесок у розвиток політичних та правових поглядів України зробила Л. Українка (1871-1913) – українська письменниця, культурна діячка перекладачка та фольклористка. Її державно-правові погляди викладено у працях «Сльози перли», «Замітки з приводу «Політика і етика», які присвячено боротьбі українського народу проти національного гноблення [30, с. 119].

Щодо походження держави Л. Українка виходила з теорії насильства, сама Російська як абсолютна монархія, на її думку, побудована на насильстві й не обмежена ніякими законами і тому у своїх творах вона закликає народ до активної революційної боротьби проти своїх гнобителів.

Основні державницькі погляди Л. Українки, які також було викладено в листах до М. Павлика, в загальному вигляді можна сформулювати так: розмежування незалежності держави та незалежності народу, себто незалежність держави ще не означає волі народів; географічна відособленість або національна ідентичність ще не є гарантією від розпаду держави; найкращим способом забезпечення ладу в державі є воля і добрі порядки; воля – це право кожної людини робити все, що їй хочеться, але не ламати прав інших людей, при цьому волю можна обороняти навіть зброєю; щоб жити по волі, а не по сваволі, треба учитись [6, с. 332], позаяк справжня свобода – це національна свобода, свобода вільного розвитку всіх націй.

Також вона намагалася адаптувати марксистську теорію до української дійсності, виступала за свободу та права людини, відстоювала ідеї українського національного патріотизму, але не визнавала утопічний соціалізм. Стоячи на позиціях активної революційної боротьби проти своїх гнобителів Л. Українка відкидала терор як засіб боротьби, бо на місце одного правителя приходить інший [6, с. 332].

2.2. Концепція держави і права І. Франка та Б. Кістяківського

Одним із видатних представників вітчизняної політико-правової думки був І. Франко (1856-1916) – поет, публіцист, філософ, учений-дослідник, громадсько-політичний діяч [6, с. 328].

В молоді роки захоплювався марксизмом, але поступово деякі положення марксизму піддає гострій критиці. Разом з М. Павликом заснував у 1890 р. Українську Радикальну Партію, дев'ять років був її головою, а також членом багатьох товариств та редколегій.

Серед відомих творів, в яких відтворено життя і боротьба людей за свої права, критика судів та виборчих законів можна назвати: «Смерть Каїна», «Мойсей», «Борислав сміється», «Іван Вишенський», «Каменярі» та інші, в яких увага приділена також і розв'язанню українського питання, розвитку національної мови, ідеям гуманності і справедливості.

Слід зазначити, що погляди І. Франка на майбутню державу сформувалися під впливом М. Драгоманова та базувалися на популярних в той час ідеях федералізму, проте його концепція федералізму також була частиною його соціалістичних поглядів.

В загальному вигляді основні положення його концепції можна сформулювати наступним чином: федерація є способом об'єднання людей як вільних з вільними, себто це є протиставленням марксистській ідеї диктатури пролетаріату; в соціалістичній ідеології федералізм прагне ліквідацію всякої політичної залежності та підкорення одного народу іншим; федералізм – це самоуправління общин, повітів і країв, складених з вільних людей і поєднаних між собою вільною федерацією, що ґрунтується на солідарності інтересів. Саме «через ідею федералізму І. Франко намагався добитися об'єднання українських земель, розірваних на той час між двома імперіями – Російською та Австро-Угорською» [6, с. 329].

Треба зауважити, що при цьому диктатуру пролетаріату, державний соціалізм та жорстку централізацію суспільного життя він оцінює негативно, і навпаки майбутнє суспільство за справжнім народовладдям, а державу і політику замінить діяльність самих громад. Саме громадівсько-федеративний принцип, що передбачає збереження автономії особи, громади та народу і буде визначати відносини громадянами, об'єднаннями та народами. Отже, «майбутня Україна – це розвинута, висококультурна нація Європи» [6, с. 330].

Звертаючись до понять права і закону, І. Франко пов'язував їх між собою, а також між гуманністю і справедливістю у всіх сферах суспільного життя. Так, він зазначав, що право – «регулює відносини між людьми з приводу володіння, використання та розпорядження результатами праці та забезпечує свободу і недоторканість індивіда» [2, с. 277].

Вітчизняним науковцем М. Горбатюком згадується публіцистична полеміка між І. Франком та Л. Українкою щодо питання поступу національного руху у Галичині та Наддніпрянщині, коли виступи обох характеризувалися надмірною гостротою та відвертістю, що, «очевидно, було пов'язано як із недостатньою поінформованістю сторін про їхню політичну позицію та особисту участь у громадському житті України, так і небажанням відмовлятися від власних політичних переконань» [45, с. 201]. Почалося все зі статті І. Франка в журналі «Житє і слово» 1896 р., де він різко розкритикував українських радикалів, серед яких була і Л. Українка за те, що вони надмірно зосередилися на абстрактному теоретизуванні, яке зрештою призвело до розриву між інтелігенцією та народом, а також закликав усе свідоме громадянство до систематичної праці серед народу. Отже, І. Франко, виступаючи від імені радикальної партії, фактично висловлював народницькі погляди [45, с. 202]. Л. Українка написала у відповідь статтю «Не так тії вороги, як добрії люди», яка виявилася прямолінійною, гострою, інколи навіть нервовою. Вона заперечує тези І. Франка про «вищість» галицьких радикалів у порівнянні із наддніпрянськими, позаяк успіхи галичан вона пояснювала особливостями конституційного ладу в Австро-Угорській імперії та вищою політичною активністю тамтешнього селянства.

Деякими науковцями зазначається, що І. Франко «мав багато масок, які, можливо жартуючи над оточуючими і читачами, одягав. Мало хто знає, що у своїй творчості він використовував буддійські мотиви, дуже любив і добре знав раннє християнство. У письменника існувала власна "тінь", двійник, якого він показав нам у своїх творах» [46, с. 39].

Б. Кістяківський (1868-1920) – правознавець, соціолог, філософ та громадський діяч, «засновник української філософії права та соціологічної теорії права, органічно пов'язаний з українським національно-визвольним рухом та політико-правовими процесами в Україні» [6, с. 340], особисто спілкувався з І. Франком та М. Павликом.

Як слушно зауважено І. Толстовим, «вивчення творчості вченого надає можливість не лише визначити власний внесок Б. Кістяківського в розвиток духовної культури, а й розкриває вплив його концепцій на сьогодення, допомагає дати відповіді на складні питання державотворення України» [47, с. 52].

Серед основних праць звертаємо увагу на «Права людини і громадянина» (1905 р.), «Як здійснити єдине народне представництво?» (1907 р.), «Соціальні науки і право. Нариси з методології соціальних наук та загальної теорії права» (1916 р.) [2, с. 277]. Деякі роботи отримували схвальні відгуки таких відомих німецьких філософів права та соціологів, як Г. Кельзен, Г. Єллінек та М. Вебер.

Український правник Б. Кістяківський виступав за пріоритет прав особи та рівність в правах – як передумову стабільного правопорядку. На його думку, зміст права складається з двох свобод – свободи зовнішньої, відносної, яка зумовлена суспільним середовищем та свободи внутрішньої, яка є безвідотною, духовною та яка можлива лише за наявності зовнішньої свободи [2, с. 277].

Створена Б. Кістяківським синтетична теорія права ґрунтується на ідеях німецької філософської школи і в загальному вигляді включає такі положення: право одночасно є державно-організаційним, соціальним, психічним і нормативним явищем, і всі сторони права підлягають самостійному вивченню та розробленню; існує чотири методологічні підходи до вивчення права, що відповідають чотирьом граням права і виступають як культурні феномени; право як явище, незважаючи на багатоманітність, єдине, але все знання про право потрібно синтезувати, в результаті буде розкрито суть права; для

пізнання права необхідна взаємодія філософії права, теорії права, юриспруденції, соціології права, психології права, антропології права, політики права [6, с. 341-342].

Доречним є звернення до дослідження В. Даценко щодо полемічної критики позитивізму Б. Кістяківським, хоча цей напрямок залишався популярним у другій половині XIX століття. Автором проаналізовано відмінності у поглядах Б. Кістяківського з О. Контом, Г. Спенсером, Дж. Мілем і зазначено, що головною вадою позитивістів в галузі суспільствознавства Б. Кістяківський вважає те, що вони зливають соціальну науку з соціальною філософією, «в основі позитивістського погляду на суспільство лежить природно-науковий тип мислення, що веде до заперечення вищих цінностей людського життя, а звідси – до неможливості пізнати світ в цілому» [47, с. 99].

Вітчизняним автором А. Кормічем зазначено, що Б. Кістяківський обстоював власну концепцію правової соціалістичної держави, як ідеальної держави, яка передбачала, що: а) держава ґрунтується на обмеженні державної влади невід'ємними правами особистості; б) основним правом особистості є «право на гідне існування; в) в правовій державі керують не особи, а загальні правові норми; г) організація правової держави залежить від самодіяльності і народних мас [6, с.342].

В той же час колективом таких вітчизняних авторів як Є. Зозуля, О. Туренко, І. Іванов та іншими зазначається, що власний проєкт справедливої держави Б. Кістяківський пов'язує з правовою організацією, а не з певним ладом – капіталістичним чи соціалістичним, тобто в його теорії немає принципового значення соціалістична спрямованість, хоча це було популярним на той час.

Отже, держава є надкласовою інституцією, головною метою якої є загальне благо. Зазначаючи, що в уяві багатьох передових представників людства держава була безжалісним деспотом, який нищить людей, Б. Кістяківський пише про деспотії, тобто абсолютні монархії та правові, тобто

конституційні держави. Таким чином, він «став першим ученим в українському правознавстві, котрий запровадив поняття правової держави, що була для нього вищою формою державного буття, яку виробило саме людство» [2, с. 278].

Головним принципом правової держави є обмеження державної влади певними рамками та визнанням за особистістю невід'ємних і непорушних прав, які мають бути регламентованими. Тут має значення певна сфера самовизначення особистості, в яку держава не має права втручатися, тобто мова йде про розмежування правової держави і громадянського суспільства. Народ має бути не тільки об'єктом влади, а й її суб'єктом, позаяк у «правовій державі влада поєднана з народом, оскільки сам народ бере участь в її організації та створенні державних установ» [2, с. 278]. Отже, Б. Кістяківський вважає, що для того аби в державі панувала законність, має бути суворий контроль і повна свобода критики всіх дій влади, а «для цього необхідно визнати за особистістю й суспільством їхні невід'ємні права та свободи» [48, с. 56].

Найважливішою інституцією правової держави є народне представництво, коли народ є співучасником влади, безпосередньо створюючи законодавство. Через представницькі органи особа може впливати на законодавчу роботу, і тому у виборах представницьких органів мають брати участь всі, а виборче право має бути загальним і рівним. Такий механізм правової держави є реальним тільки у разі високого рівня правосвідомості та розвиненого почуття відповідальності, позаяк в «правовій державі безпосередньо народ відповідає за нормальне функціонування державних установ і за дотримання правового порядку» [2, с. 279].

Як зазначають деякі дослідники, Б. Кістяківський називав себе українцем та виступав за самостійність української культури, але «наголошував не на її відокремленні від інших національних культур, у тому числі й російської, а на своєрідності внеску у світову культурну скарбницю. Тому в його дослідженнях велику увагу приділено ідеям універсалізму в

поєднанні з культурним різноманіттям, неприйняттям однобічності й крайнощів в оцінці різних філософсько-правових тенденцій» [48, с. 52].

За часів гетьманства П. Скоропадського отримує посади Генерального судді Адміністративного департаменту Генерального суду Української Держави (1918 р.), сенатора Державного сенату Української Держави (1918 р.), а у 1919 р. стає співзасновником та дійсним членом Української академії наук, деканом юридичного факультету Українського народного університету [6, с. 341.

Погоджуємося з вітчизняним науковцем І. Толстовим, що сучасникам варто подолати розуміння права лише як сукупності писаних державно-владних велінь, а звернутися до філософсько-правових ідей Б. Кістяківського та «здійснити очищення свідомості від тоталітарних стереотипів, сформувані в кожного українського громадянина потребу бути правосвідомою людиною з почуттям власної гідності, залучити всіх до участі у творенні, застосуванні й здійсненні права» [48, с. 57].

2.3. Державно-правові концепції М. Грушевського

М. Грушевський (1866–1934) був центральною постаттю в українській політико-правовій думці кінця XIX – першої третини XX ст. Це видатний український історик, політико-правовий діяч, автор кількох конституційних проектів та майже двох тисяч наукових праць [6, с. 343].

Цікаво, що перші кроки в науці він зробив завдяки відомому українському історику В. Б. Антоновичу, який багато йому допоміг і про якого згадано в першому розділі нашого дослідження.

Слід зазначити, що продовжуючи працю свого вчителя В. Антоновича, М. Грушевський в контексті народницької ідеології заснував суто українську національну історіографію. Зокрема, стаття «Звичайна схема “руської” історії і справа раціонального укладу історії Східного слов’янства» передбачає національно-державне бачення минулого українського народу, що підводило наукове підґрунтя під політичні змагання українців у справі відродження нації.

В додаток до народницької схеми, де історія народу – це «альфа і омега» історичного процесу, М. Грушевський фактично вибудував окремішність України як державної території. Його формула історії не була антидержавною, не заперечувала прагнення українців до власної держави, а навпаки, закладала науково-історичні підвалини для такої держави. У зв’язку з цим, всі учні М. Грушевського стали істориками-державниками (С. Томашівський, М. Кордуба, І. Крип’якевич та ін.). Фактично школа М. Грушевського була вже не народницькою, а перехідною – національно-державною, отже він піднявся на вищий від свого вчителя В. Антоновича щабель – до сприйняття державної історії українського народу [19].

З 1895 по 1913 р. керував «Науковим товариством ім. Т. Г. Шевченка», яке планував перетворити на Українську Академію Наук, але перша світова війна завадила цьому. З 1903–1907 рр. М. Грушевського запрошують читати лекції в Парижі, Лондоні, Берліні, Лейпцигу тощо.

Після короткого ув’язнення за антивоєнні погляди та «антиросійську» діяльність йому дозволили переїхати до університету в Казань, а потім переводять в Московський університет під постійний нагляд поліції, де він видає журнал «Промінь». 11 березня 1917 р. М. Грушевський повертається до Києва, де очолює створену 4 березня Центральну Раду і починається активна політична, правова та наукова діяльність в Києві.

Погоджуємося з вітчизняним науковцем В. Тельваком, що за М. Грушевським в «історіографічній традиції утвердилася справедлива репутація найпомітнішого діяча української історіографії його часу, плідного генератора наукових ідей, що сприяли модернізації вітчизняних гуманітарних наук» [49, с. 183].

М. Грушевський як історик відомий своєю найбільшою історіографічною працею про український народ – десяти томною «Історією України-Руси», яку називають паспортом українського народу. В цій роботі запропоновано концептуальне обґрунтування політичної та правової історії українства та доведено, що українці, росіяни і білоруси походять не з однієї «колиски», а кожен із них має власне коріння.

Варто звернути увагу на дослідження Л. Приходько, якою зазначено, що на початку в ХХ ст. до ідейних основ національного відродження була залучена ідея розбудови української незалежної держави завдяки українській історіографії, видатним доробком якої стала наукова концепція української історії М. Грушевського. Авторкою підкреслено, що «на етапі бездержавності, коли Україна взагалі не існувала в світовій історичній думці, завдяки подвижницькій праці кількох поколінь українських істориків була створена наукова концепція безперервного історичного розвитку українського народу, що стала визначальним чинником національного самоствердження [50, с. 2].

Цікавою є наукова розвідка вітчизняного вченого В. Тельвака щодо сприйняття німецькими ученими постаті М. Грушевського. Автором наведено приклад відгуку на смерть М. Грушевського знаного німецького дослідника історії Східної Європи Ганса Коха, який написав некролог, назвавши його «не тільки сином, а й утіленням символом українського народу», який «своєю титанічною працею повернув українців із забуття та ввів до історії європейських народів, переконливо довівши відмінності від сусідів-слов'ян», а «Історію України-Руси» називає «невичерпним джерелом знань і роздумів для всіх майбутніх дослідників Східної Європи» [51, с. 152-153].

Завдяки М. Грушевському як політичному діячу розвинулась теорія та практика українського конституціоналізму, позаяк під його головуванням Центральна рада прийняла чотири Універсали та проект Конституції УНР.

Як науковець в сфері проблем держави та права М. Грушевський дав визначення таких категорій, як політична теорія, політичні процеси, політичні інститути та політична культура. Також він розробив проект конституції перебудови Російської імперії, який передбачав децентралізацію держави, надання на місця широкої національної територіальної автономії, парламентське правління, поділ влади на законодавчу, виконавчу, судову та звісно забезпечення прав і свобод людини [6, с. 346].

Можемо погодитися, що вчений та політичний діяч кінця ХІХ – першої третини ХХ ст. М. Грушевський займався проблемами національного самопізнання та національного відродження на двох рівнях діяльності – політичній і науковій, які «взаємно доповнювали один одного, а тому не важливо, в якій формі він вирішував вищезначені проблеми – у формі політичної діяльності чи наукової праці» [52, с. 57].

М. Грушевський визначає державу як «суверенний союз народу, який дорогою планової діяльності, зверхніми засобами задовольняє індивідуальні і загальнолюдські солідарні інтереси в напрямі поступового розвою громадянства» [2, с. 280], а право він визнає як «єдність норм, що виражають соціальну солідарність об'єднаних у націю людей», яке гарантується усією сумою соціально-психологічних сил у громадянському суспільстві, серед яких і примус [3, с. 206].

Також М. Грушевський обґрунтовував необхідність розробки «виробничого права», «комунального права», в яких мали бути закріплені соціально-економічні права особистості. Він вважав, що важливими ознаками демократичного суспільства є відповідність кожному права відповідальності, а також працюючий принцип «дозволено все, що не заборонено».

Щодо питання державного устрою М. Грушевський ідеальною формою вважав федерацію як «найбільш досконалий спосіб поєднання державного

союзу із інтересами вільного національного розвитку, але першим кроком до цього мало бути здійснення принципу національно-територіальної автономії» [3, с. 206].

Як зазначають деякі дослідники, М. Грушевський як політик та вчений світового рівня в політичній сфері висував проекти входження України спочатку у європейську, а потім і у світову федерацію, хоча «звичайно, не варто розглядати відповідне твердження вченого як пророцтво, оскільки в першій чверті XX ст. ідея європейської та світової федерації розглядалася у тісній зв'язці із соціалістичним майбутнім планети» [52, с. 58].

М. Грушевський до кінця залишався вірним саме федералістичним поглядам, у основі яких лежить надія на можливість досягнення кращого життя для всього людства.

В статті «Українська самостійність й її історична необхідність» (1918 р.) він зауважує, що після подолання всіх проблем і потрясінь, коли будуть остаточно закріплені інтереси трудящих, коли будуть створені культурні і національні умови українського життя – постане потреба встановити федеративні зв'язки, але вже з іншими сусідами [18, с. 61-62].

Щодо питання української державності М. Грушевський виходив з ідеї безкласовості українського народу, тобто такого уявлення безкласового народу-трудівника, який мету національного визволення пов'язує із соціальним розкріпаченням, а не із здобуттям державної незалежності.

Він зазначав, народ потребує «...можливості вільно влаштовувати і розпоряджатися своїми місцевими відносинами і засобами, усього того, що дасть йому федеративний або широко поставлений автономістський лад держави» [3, с. 206].

Професором Г. Демиденко звернено увагу на деякі форми «громадянського пожиття» у М. Грушевського, зокрема – це повний централізм; адміністративна (бюрократична) децентралізація; вузка або ширша самоуправа (самоврядування); вузка (обмежена) або широка

автономія; неповна (несуверенна) державність; самостійна незалежна держава [3, с. 206].

Всі зазначені ідеї поступово розкривалися в універсалах Центральної ради. Перший Універсал (червень 1917 р.) проголошував відродження автономного устрою України у складі Росії й декларував верховенство влади Центральної ради в Україні. Зазначалось, що Україна – це автономія у складі демократичної, республіканської Росії. «Не розриваючи з державою російською, хай народ український на своїй землі має право сам порядкувати своїм життям».

За Другим Універсалом (липень 1917 р.) Центральна рада, як «найвищий орган революційної демократії в Україні» визнавалася представницьким органом влади в Україні в складі Росії. Було закріплено і інші поступки Тимчасовому уряду, проте будучи відступом у державотворчості, все ж таки продовжено курс на мирне досягнення автономії.

Третій Універсал (листопад 1917 р.) став видатною подією в житті українського народу. Було проголошено Україну Українською Народною республікою (УНР) у складі Російської республіки. Поставлено питання про негайні мирні переговори з Радою народних комісарів Росії. Проголошувалися всі демократичні свободи, зокрема слова, друку, віри тощо.

Четвертий Універсал (січень 1918 р.) проголосив, що УНР стає «самостійною, від нікого незалежною, вільною, суверенною Державою Українського Народу». Слід зазначити, що Акт проголошення незалежності України відбувся у повній відповідності до Декларації прав народів Росії від 2.11.1917 р.

Четвертий Універсал завершив процес відновлення Української національної держави, необхідно було її зміцнювати й розбудовувати, чому зашкодили зовнішні і внутрішні чинники, а попереду на український народ чекали ще довгі роки тяжких випробувань.

29 квітня 1918 р. в останній день існування Української Народної Республіки Малою Радою була ухвалена Конституція УНР. Історичні

обставини зумовили її спрямованість як документа перехідного періоду, але, безперечно, це була демократична за своїм змістом конституція.

Погоджуємося з науковцями В. Горбатенко, М. Остапенко, І. Горбатенко, що в умовах реальної тяжкої політичної боротьби українського народу за власну державність до багатьох українських політичних діячів, зокрема і до М. Грушевського, приходить розуміння, що утвердження демократичних цінностей і встановлення добробуту для українського народу неможливо досягти, якщо відхилитися від найголовнішого на цей час – це досягнення повної незалежності України. Проте здійснення такої мети тісно пов'язано з врахуванням реальних можливостей, історичних та геополітичних обставин, спроможності українського народу та еліти до державотворення, а також налагодження ними власними силами свого політичного життя [18, с. 61-62].

Висновки до Розділу 2

1. З другої половини XIX ст. по всій Європі домінував масовий соціалістичний рух, ідеологія якого здавалася найбільш прогресивною, в

рамках якої поневолені народи могли сподіватися на спільну боротьбу за свободу та справедливість.

Класична ідеологічна система, що склалася у XIX ст. – це була спроба моделювання не держави, а самого суспільства за допомогою держави, яка є інструментом для зламу старих структур. Суттєво соціалістична ідеологія не пропонувала нічого конструктивного для моделювання майбутньої держави. Вважалося, що армія, поліція – це інструменти класового поневолення, досить знищити старі структури і зникнуть усі суспільні напруги.

Українські соціалісти не думали про моделювання майбутньої української державності, оскільки перебували під постійним внутрішнім і зовнішнім тиском. Яскравими представниками можна назвати: а) С. Подолинського, у якого основою соціалістичних переконань була саме національна ідея як така організація економічного та суспільного життя, що складається в межах етнічної єдності; б) О. Терлецького, який критикував галицьких народовців та москвофілів, виступав за створення української політичної партії в традиціях західноєвропейського соціалізму, закликав до неупинної боротьби (тому вважається одним із засновників української ідеології національної радикальної демократії), а оптимальний варіант державного устрою пропонувався як федеративну, демократичну республіку, засновану на безпосередній демократії, рівності всіх перед законом з точки зору соціальної справедливості; в) М. Павлика, який виступав за утворення національної автономії з українських частин Галичини та Буковини у складі федеративної Австро-Угорщини, запровадження загального виборчого права, свободи зборів, товариств, слова, науки і преси; надання жінкам рівних прав з чоловіками; вирішення земельного питання шляхом викупу земель у великих поміщиків за рахунок громадського фонду і передачі її селянам; г) Л. Українку, яка закликала до активної революційної боротьби, виступала за свободу та права людини, відстоювала ідеї українського національного патріотизму.

Українські та російські соціалісти стояли на засадничо різних позиціях, зокрема в українських програмах важливе місце займало питання національно-територіальної автономії, що викликало опір російських соціалістів, позаяк вони сприймали Україну як невіддільну частину Росії. Тому українців називали контрреволюціонерами, дрібнобуржуазниками, сепаратистами, а питання незалежної української держави поступово відходило.

2. Концепція держави і права І. Франка базувалася на популярних в той час ідеях федералізму, але також була частиною його соціалістичних поглядів. Основні положення його концепції можна сформулювати наступним чином: федерація є способом об'єднання людей як вільних з вільними, себто це є протиставленням марксистській ідеї диктатури пролетаріату; в соціалістичній ідеології федералізм прагне ліквідацію всякої політичної залежності та підкорення одного народу іншим; федералізм – це самоуправління общин, повітів і країв, складених з вільних людей і поєднаних між собою вільною федерацією, що ґрунтується на солідарності інтересів. Через ідею федералізму І. Франко намагався добитися об'єднання українських земель, розірваних на той час між двома імперіями – Російською та Австро-Угорською.

Концепція держави і права Б. Кістяківського представлена як правова соціалістична держава, яка передбачала, що держава ґрунтується на обмеженні державної влади невід'ємними правами особистості; основним правом особистості є «право на гідне існування; в правовій державі керують не особи, а загальні правові норми; організація правової держави залежить від самодіяльності і народних мас. В такому механізмі правової держави має значення певна сфера самовизначення особистості, в яку держава не має права втручатися, тобто мова йде про розмежування правової держави і громадянського суспільства.

3. М. Грушевський був центральною постаттю в українській політико-правовій думці кінця XIX – першої третини XX ст. Як історик він відомий своєю найбільшою історіографічною працею «Історією України-Руси», яку

називають паспортом українського народу, в якій запропоновано концептуальне обґрунтування політичної та правової історії українства. На етапі бездержавності, коли Україна взагалі не існувала в світовій історичній думці, була створена наукова концепція безперервного історичного розвитку українського народу, що стала визначальним чинником національного самоствердження.

Як науковець в сфері проблем держави та права М. Грушевський дав визначення таких категорій, як політична теорія, політичні процеси, політичні інститути та політична культура. Він розробив проект конституції перебудови Російської імперії, який передбачав децентралізацію держави, надання на місця широкої національної територіальної автономії, парламентське правління, поділ влади на три гілки та забезпечення прав і свобод людини.

Завдяки М. Грушевському як політичному діячу розвинулась теорія та практика українського конституціоналізму, позаяк під його головуванням Центральна рада прийняла чотири Універсали та проект Конституції УНР.

Щодо питання державного устрою ідеальною формою він вважав федерацію як найбільш досконалий спосіб поєднання державного союзу із інтересами вільного національного розвитку, але першим кроком до цього мало бути здійснення принципу національно-територіальної автономії.

В тих умовах реальної політичної боротьби українського народу за власну державність до багатьох політичних діячів, зокрема і до М. Грушевського, приходить розуміння, що виборювання демократичних цінностей і встановлення добробуту для українського народу неможливі, якщо відхилитися від досягнення повної незалежності України, але здійснення такої мети залежить від історичних та геополітичних обставин, реальної спроможності українського народу та еліти до державотворення.

РОЗДІЛ 3. ДЕРЖАВНО-ПРАВОВІ КОНЦЕПЦІЇ ПІД ЧАС НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ 1917-1921 рр.

3.1. Соціал-демократична концепція української державності

Історія українського соціал-демократичного руху почалася на межі XIX і XX століть із утворення не однієї, а двох українських соціал-демократичних партій. Це пояснюється тим, що впродовж усього XIX століття українські етнічні землі було поділено між двома монархіями – Російської імперії а Австро-Угорської імперії [53, с. 4].

Українська соціал-демократична партія в Галичині виросла з Русько-Української радикальної партії (РУРП) – першої української партії, створеної 1890 р. у Львові. У 1899 р. «молоді» вийшли зі складу цієї партії й утворили свою окрему партію – УСДП.

Українські соціал-демократи в Російській імперії також спочатку (від 1900 р.) належали до Революційної української партії (РУП), яка так само як і галицька РУРП мала аграрно-соціалістичний характер. Проте у 1902 р. ліве крило визначило як свій орієнтир «західноєвропейський демократичний соціалізм» партій Другого Інтернаціоналу, а у 1905 р. представники цього крила прийняли назву УСДРП [53, с. 9].

Представники цих партій та різні авторитетні вітчизняні мислителі мали власні уявлення про державу і право з огляду на «українське питання», проблему відродження української державності, деякі навіть критично сприймали марксистське вчення. Разом вони в своєму розмаїтті стали основою соціал-демократичної концепції української державності.

В навчальній літературі щодо питання соціал-демократичної концепції, серед багатьох видатних постатей, звернено увагу на М. Туган-Барановського (1865-1919) – це український соціолог, економіст та політичний діяч. Державницьку теорію викладено у працях: «Теоретичні основи марксизму» (1905 р.), «Основи політичної економії» (1909 р.) [2, с. 279].

Перу всесвітнього вченого належить близько двохсот опублікованих праць, «росіяни вважають його російським, українці – українським, а найвидатніший на сьогодні дослідник історії економічних вчень Йозеф

Шумпетер називав М. Тугана-Барановського найкращим слов'янським економістом» [54, с. 3].

На думку мислителя, оптимальною формою устрою має бути такий порядок відносин, коли централізм обмежений взаємопов'язаними та взаємодоповнюючими між собою – кооперацією і муніципалітетами. Далі, соціалістичну державу та її економіку М. Туган-Барановський пов'язував із кооперацією, в якій бачив вищу форму соціально-господарської організації у порівнянні з капіталізмом, який представляв «суворою, але необхідною школою людства, з якої необхідно вирости через насичення капіталістичних стосунків соціальним змістом, через «вростання» соціалістичної системи в капіталістичну» [3, с. 208].

Погоджуємося, що «наріжним каменем соціалістичної концепції М. Туган-Барановського є ідея рівноцінності людської особистості, сформульована і розкрита Іммануїлом Кантом, та створення господарських передумов для забезпечення реалізації цієї ідеї» [54, с. 167].

При цьому він підтримує рівність кожного в суспільстві, заперечує всяке насильство та прояви тоталітаризму. Соціальним ідеалом М. Туган-Барановського є якомога повна свобода людини незалежно від її стану і статусу, оскільки без вимоги абсолютної цінності людської особистості всі демократичні вимоги перетворюються на пусті декларації. Доки одні класи суспільства експлуатують інші, доти і рівноправ'я ніколи не буде досягнуто [3, с. 207-208].

Соціалізм майбутнього за М. Туган-Барановським має бути заснованим на демократичних засадах, де ті, хто при владі стануть не господарями, а виконавцями волі народу, будуть під постійним контролем народу. Можемо сказати, що це своєрідний зв'язок держави та суспільства.

Дослідження М. Туган-Барановським «у сфері теорії грошей були революційними й безпосередньо вплинули на подальшу еволюцію наукових поглядів на роль грошей у суспільстві» [55, с. 122].

Заслуговує на увагу монографія щодо наукової діяльності М. Тугана-Барановського вітчизняної вченої Л. Горкіної. Важливим аспектом даної праці є реконструкція його інтелектуальної біографії, зокрема становлення національної самосвідомості, зокрема авторкою наведено цитата М. Тугана-Барановського. «Я впевнений, – писав учений, – що прийде час, коли не тільки держави, а й кожне місто, кожна місцевість будуть мати свої банки, свої компанії, свої страхові товариства та інші установи щодо матеріального життя, так само як і вчені товариства розповсюдяться по всіх країнах» [56, с. 43].

Наступним, серед інших видатних постатей, представником соціал-демократичної концепції в літературі представлений не менш відомий і популярний М. Грушевський. В попередньому розділі ми звернули увагу на його досягнення як: а) історика, зокрема історіографічну працю «Історія України-Руси», яку називають паспортом українського народу; б) науковця в сфері проблем держави та права, зокрема визначення таких категорій, як політична теорія, політичні процеси, політичні інститути та політична культура; в) політичного діяча, зокрема його головування Центральної ради та участь у прийнятті чотирьох Універсалів та проекту Конституції УНР. Також було зазначено, що ідеальною формою він вважав федерацію як найбільш досконалий спосіб поєднання державного союзу із інтересами вільного національного розвитку, але першим кроком до цього мало бути здійснення принципу національно-територіальної автономії. Він розробив проект конституції перебудови Російської імперії, який передбачав децентралізацію держави, надання на місця широкої національної територіальної автономії, парламентське правління, поділ влади на три гілки та забезпечення прав і свобод людини. В цьому підрозділі звернемо увагу лише на особливості його соціалістичних поглядів.

Отже, М. Грушевський досліджує історію українського народу як окремої етнокультурної одиниці та висуває ідею пріоритету інтересів народу, суспільства над інтересами держави. З цього робить висновок про наявність правових підстав самостійності українського народу та власної державності.

В його політико-правовій концепції поєдналося два напрями підтвердження прав українського народу в порівнянні і взаємозалежності з іншими сусідніми народами – поляками, росіянами, білорусами: а) це дослідження його історії, звідки робиться висновок про наступність Київська Русь – Галицько-Волинська держава – Литовсько-Польська держава – Козацька держава; б) це розкриття його ментальності та суті як етнічної та історичної єдності. М. Грушевський наголошує, «що в силу історичних умов селянство є основою української нації» [11, с. 160-161].

Варто зазначити думку самого М. Грушевського щодо соціал-демократичної концепції. Так, він писав, що на той час соціал-демократична партія була наймолодшою і найслабшою та й у майбутньому не видно сприятливих умов для її діяльності. Він пояснював це зниженням уваги до національного питання з партійної солідарності з польською соціал-демократією, тобто українські соціал-демократи Галичини підпорядковували національні запити загальнопартійним інтересам; «останнім часом молодше покоління партії висуває його значно різкіше й повніше, усе більше й більше звільняючись (як і єврейські соціалісти Галичини) з-під впливу польської соціал-демократії. І все-таки національна платформа її поки що досить непевна» [57].

Автономістсько-федералістська концепція М. Грушевського передбачала демократизацію Росії та входження до складу цієї федерації України як автономії і виключно методами дипломатичної боротьби, а запорукою миру і процвітання він вважав соціалізм і федералізм.

I і II Універсали закликали до самостійного будівництва української держави-автономії у складі Росії, III Універсалом утворювалася УНР, але знову ж таки у федеративному союзі з Росією, а вже в умовах наступу більшовиків на Київ, було проголошено IV Універсал Центральної Ради, яким УНР проголошувалася вільною, самостійною, суверенною державою українського народу. Він писав про «кінець московської орієнтації», наголошував на необхідності відступити від старих українсько-російських

взаємин. У лютому-березні 1918 р., враховуючи обставини, що склалися після проголошення незалежності, він пише «На порозі нової України», де підтримує концепцію федералізму, але вже для «народів Чорного моря», залишаючись на соціалістичних позиціях. М. Грушевський мав надію відновити Україну шляхом дипломатичної боротьби і можливо саме тому протягом періоду діяльності Центральної Ради так і не було створено військової сили [58, с. 251-252].

Однією з найвпливовіших постатей української соціал-демократії та діячів Центральної Ради був В. Винниченко (1880–1951), який проголосивши гасло «моральної політики», висував етичну максиму «чесність з собою» [3, с. 207]. В. Винниченко – це український письменник та політичний діяч, основними творами якого можна назвати «Відродження нації» (1920 р.), «Заповіт борцям за визволення» (1949 р.) та багато інших. У 1905 році він перебував у Львові, де захопився політичними справами та організацією соціал-демократичної газети. У грудні 1905 року РУП реорганізувалася в УСДРП, а В. Винниченко став одним з її лідерів.

Неординарний політик, блискучий оратор, автор трьох перших універсалів Центральної Ради, а пізніше також голова Директорії, В. Винниченко при цьому видатний письменник і драматург, який вніс величезний вклад в українську літературу.

Щодо українського соціалістичного будівництва він писав, що воно ще не завершено в Україні, і «тільки убогі розумом, знанням і досвідом люди або безсовісні демагоги, вороги трудящих, можуть звинувачувати у цьому комуністичну партію чи радянську владу, оскільки основні причини повільного розвитку соціалістичного будівництва спричинені економічним виснаженням країни через наслідки імперіалістичної та громадянської війни, а тому будуть невдовзі подолані» [59, с. 96].

Щодо практичної діяльності української Центральної Ради він розрізняв «період революційної організації державності і морально-правової влади та період юридично-правової державності» [3, с. 207]. На його думку, українські

соціалісти мають усвідомити свою головну помилку, зокрема невміння поєднати у визвольній боротьбі національне і соціальне, позаяк для українців національне визволення неможливе без визволення соціального. А «тою гармонізуючою лінією, яка об'єднує і національне з соціальним, і приводить людину до єдності думки й акції» може стати комуністична ідеологія [3, с. 207].

Так, він зазначав, що причиною чинників, які заважають соціальній перебудові суспільства та гальмують державне будівництво є не політика партії, а «інерція, успадкована від української демократії, що не змогла своєчасно зрозуміти органічного зв'язку між соціальними й національними чинниками при розв'язанні українського питання» [59, с. 96-97].

В. Винниченко обстоював ідею суверенітету України через відродження її державності, яке доцільно почати зі створення національно-територіальної автономії України в складі, знову ж таки, демократичної Російської республіки. Він обстоював демократичні засади державного управління, зокрема розподіл влади на три гілки, ідею рівності всіх громадян перед законом. Позаяк народ є опорою національного визволення, тому слід задовільнити народні соціально-економічні прагнення. При цьому він «заперечував насилля, вважаючи передчасним курс більшовиків на соціалістичну революцію та непридатною для селянської України їхню ідею щодо встановлення диктатури пролетаріату» [2, с. 281]. Відомими є його два заповіді: а) незалежну Україну слід творити в Україні, а не поза її межами; б) необхідність орієнтації на розв'язання національно-державного питання України не через війну, а через мир [6, с. 357-358].

В дослідженні політичної діяльності та літературної творчості В. Винниченка вітчизняною авторкою Ю. Тагліна зазначено, що він був «імпульсивною людиною, що позначалося й на його політичній діяльності, в якій він багато кого шокував своїми нездійсненими та часом жорстокими проектами» [59, с. 20].

Пізніше, перебуваючи вже в еміграції та критично переосмислюючи досвід більшовиків, він приходить до висновку формування націонал-комуністичної концепції колектократії, основне завдання якої в тому, щоб наповнити соціалістичні ідеї, присвоєні більшовиками, дійсним соціальним смислом. Малось на увазі, що кожна нація має зберегти своє життя та забезпечити собі розвиток, а найкращим способом для цього є державна незалежність – «нація без держави є покалічений організм» [3, с. 207]. Далі він зазначав, що радянську систему має замінити колектократія, за якої буде колективна власність на засоби та результати виробництва, а не державна; за якої не буде найманої праці, але разом із тим буде індивідуальна приватна власність. В. Винниченко «проорокував неминучий розпад СРСР» [3, с. 207].

Дійсно, «за роки свого життя В. Винниченко пройшов шлях трансформації поглядів від соціаліста-марксиста до розчарування у соціалізмі, та створення власної концепції, яка базувалася на його ідеях «конкордизму» та «колектократії» [6, с. 358].

Як зазначено А. Кормичем, можна виділити декілька пунктів концепції В. Винниченка: 1. соціалізм – це віра у чорну магію, її проповідують фанатичні дурні або реалістичні шарлатани, а вірять у неї невдахи та плебеї; 2. рівності людей ніколи не було, немає й бути ніколи не може; 3. інстинкт панування індивідів має бути обмеженим, оскільки є руйнівним; 4. ліберальні суспільства, де такий інстинкт не обмежений державою, знаходяться у стані постійної боротьби між собою, а соціалізм передбачає державний контроль над індивідами, але вбиває ініціативу і робить маси безвольними; 5. «конкордизм» передбачає життя людини у згоді з собою, природою, іншими людьми, нацією; 6. потрібно переводити приватну власність на колективну, а не державну – це колектократія; 7. державність – це комплекс інститутів економіки, політики, культури, які зв'язують колектив в компактну цілісність і забезпечують розвиток у сучасному і майбутньому; 8. уряд має виконувати функції контролю, догляду, обіргання та координації планів «колектократичних» підприємств, а не розпорядження і володіння [6, с. 358].

Можемо погодитися з позицією авторського колективу підручника з Історії вчень про державу і право, зокрема Л. Шипіловим, що теоретики українського соціалізму виходили з ідеї безкласовості, на перший висували ідеї соціально-економічного визволення, нехтуючи при цьому питаннями державного будівництва. Очевидним є, що ідеалом їх державницьких стремлінь була автономія України у складі соціалістичної російської федерації, а перехід на позиції державної незалежності мав вимушений характер і відбувався тоді, коли сама державність вже втрачалася. Проте в той же час учення М. Грушевського про солідаризм, ідеї В. Винниченка про колектократію та моральну політику, а також позиція М. Туган-Барановського про цінність особистості та соціальну державу і досі є актуальними та затребуваними [3, с. 208].

Перші десятиліття XX ст. характеризуються широким спектром політико-правових ідей, концепцій, теоретичних розробок, державницьких проєктів майбутньої України, але в умовах розчленування України поміж тоталітарним та авторитарними сусідами перспектив втілення не мала жодна з теоретичних розробок. Проте всі вони сприяли поступовій орієнтації української нації на самовизначення, спонукали народ до боротьби за свої національні та громадянські права [3, с. 208].

3.2. Націоналістична та консервативна державницькі концепції

У вітчизняній політико-правовій думці стосовно націоналізму називають два напрямки – це націоналізм М. Міхновського та «діючий націоналізм» Д. Донцова. Ці два теоретики «націоналізму» ідейно

доповнювали один одного, основними гаслами для яких були категорії «нація», «боротьба за владу» та «державна незалежність».

Першим, хто в новітні часи виступив з юридичним обґрунтуванням державної незалежності України, був М. Міхновський (1873–1924) – засновник українського націоналізму, активний діяч української революції 1917 р., автор твору «Самостійна Україна» (1900 р.) [3, с. 199].

Ставши членом таємної політичної організації «Братство тарасівців», написав програмний документ Братства «Кредо молодого українця», в якому зазначалось, що «нашому поколінню належить створити українську національну ідеологію для боротьби за визволення нації і для створення своєї держави» [60, с. 3].

М. Міхновський першим дав офіційне тлумачення «націоналізму», зауважуючи, що основною причиною всіх бід української нації є брак націоналізму, а «націоналізм – це велетенська і непоборна сила, яка стала вперше проявлятися в Західній Європі в ХІХ ст. у Німеччині, Франції» [6, с. 360]. На його думку, саме націоналізм розриває кайдани та розвалює великі імперії, в результаті чого з'являються нові народи та держави, які були рабами і виконували все для чужинців.

Політико-правовий статус України в Російській імперії він характеризує як колоніальний і доводить його неприродність і протиправність. Аналізуючи події часів Б. Хмельницького, доводить, що український народ є вільним від будь-яких зобов'язань і має відновити свій державний статус [3, с. 199].

На думку М. Міхновського відроджена держава є засобом забезпечення національного суверенітету та прав української нації. Принцип національного суверенітету передбачає, що лише національна держава може дати своїм громадянам особисту та економічну свободу, а розвиток особистості можливий саме в такій державі, для якої вона є метою, позаяк кожна нація прагне утворення незалежної держави. Він писав, що «державна самостійність – головна умова існування нації, а державна незалежність – національний ідеал у сфері міжнаціональних відносин» [3, с. 199]. Отже, М. Міхновський

«вважається засновником модерного українського націоналізму як політичної та правової ідеології [6, с. 360].

У 1902 р. він заснував Українську народну партію (УНП), для якої написав маніфест «10 заповідей УНП» та проводив активну діяльність, зокрема заснував україномовний журнал, друкував свої дописи у пресі, видавав книжечки, захищав українських активістів в судах. Одним з перших почав відстоювати ідею формування власних збройних сил, зокрема на початку революції 1917-1921 рр. він заснував Український військовий клуб імені П. Полуботка та став одним з організаторів 1-го Українського полку ім. Хмельницького [60, с. 3-4].

Щодо форми правління української держави в майбутньому він писав про президентсько-парламентську республіку, в якій буде діяти принцип поділу влади, система місцевого самоврядування, а за громадянам визнавалися широкі особисті, політичні та культурні права, проте з перевагами для титульної української нації [3, с. 199].

Законодавча влада мала здійснюватися двопалатним парламентом – це Рада представників і Сенат, який формувався би шляхом загальних, прямих, рівних, безпосередніх виборів у результаті таємного голосування. Виконавча влада була представлена Президентом Всеукраїнської спілки, якого обирали на 6 років та який призначав і звільняв міністрів. Судова влада мала належати всім суддям [2, с. 282].

В його проєкті конституції передбачалося, що Україна буде складатися з дев'яти земель-спілок вільних і самоврядних громад, а серед основних прав і свобод українців він виокремлював: «право на громадянство; скасування станового поділу суспільства; рівноправність чоловіків і жінок; недоторканість особи і житла; свободу совісті, слова, відокремлення церкви від держави; визнання офіційною мовою держави української мови із правом на національну мову інших народів на ін.» [2, с. 282].

Ідеї самостійної України, проголошені М. Міхновським, зумовили подальше оформлення української державотворчої правової ідеології, відомої

під назвою «чинного націоналізму» [6, с. 362], автором якої був доктор права, публіцист та журналіст Д. Донцов (1883–1973). В інших джерелах зазначається, що радикальна авторитарна концепція «вольового» націоналізму Д. Донцова була реакцією на поразку в боротьбі за незалежність України в 1917–1920 рр. [3, с. 200]. Значного поширення його радикальні ідеї набули в 30-х роках XX ст. в Західній Україні як адекватна відповідь на поневолення України польським та радянським режимами.

Д. Донцов вважається постаттю контрверсійною та неоднозначною, одночасно звеличуваною і засуджуваною, його політична позиція давала підстави кваліфікувати його як апостола українського сепаратизму і з 1913 р. залишалась незмінною та штивною [61]. Він дійсно пройшов еволюцію у поглядах від захоплення марксизмом до цілковитого його заперечення, від соціал-демократизму до категоричного заперечення соціалістичної ідеї, від атеїзму до агресивної церковності, тобто поступово відходить від космополітичних соціал-демократичних поглядів до національно-визвольних. Це був крайній політичний радикалізм, акцентована безкомпромісність позиції й пристрастність. Він звертається «до популярних в Європі початку XX ст. ідей волюнтаризму (А. Шопенгауера, Ф. Ніцше, Ж. Сореля та ін.), а також практики тогочасних тоталітарних режимів» [3, с. 200].

Серед основних праць Д. Донцова можна назвати: «Сучасне політичне положення нації і наші завдання» (1913 р.), «Націоналізм» (1926 р.), «Дух нашої давнини» (1944 р.), «Правда прадідів великих» (1952 р.), «Хрестом і мечем» (1967 р.).

В основі «чинного націоналізму» була ідея, що український народ задля здобуття державної незалежності має стати політичною нацією і позбутися рис другорядності, а для цього має бути виконано шість вимог «вольового» націоналізму: а) воля нації до життя та влади, тобто нація, яка прагне вижити та перемогти, мусить мати непереборне «хотіння» цього досягти; б) прагнення до боротьби як найкращої форми прояву волі нації; в) романтизм, догматизм, ілюзійонізм, тобто нація повинна мати власний ідеал, який вважатиме за

непомилкову мету свого існування; г) фанатизм і аморальність, тобто для досягнення національної мети всі засоби придатні; д) імперіалізм, тобто українській нації слід плекати почуття власного імперіалізму; є) еліта і творче насильство, тобто еліта шляхом творчого насильства спроможна очолити національне визволення та розбудову могутньої української державності [3, с. 200]. Щодо вимог аморальності він згадував Н. Макіавеллі: «Ніколи наука Макіавеллі не була такою актуальною, як зараз. І ні для кого так, як для нас». «Вольовий» націоналізм був покладений в основу ідеологічної платформи Організації Українських Націоналістів (1929 р.), що вела збройну боротьбу проти окупантів.

Д. Донцов негативно оцінював демократичний режим, протиставляючи йому аристократію, за якого об'єднана еліта здобуває та утримує всю повноту влади, а в якості зразка наводить практику тогочасних тоталітарних рухів, зокрема фашизм і більшовизм, попри неприйняття самих ідей.

Як зазначав сам Д. Донцов його концепція «інтегрального націоналізму» включала три вихідних елемента: а) Росія – найголовніший ворог України; б) селянство – хребет нації і держави; в) необхідність сильного відчуття мети і волі. Отже, ідеалом державного ладу України для Д. Донцова була «селянська дрібнобуржуазна республіка» [6, с. 364].

В науковому дослідженні вітчизняної авторки Л. Берези щодо світоглядно-філософської ідеї свободи Д. Донцова підсумовано, що саме через його «чинний націоналізм» він прагнув врятувати націю після програшу 1917-1920 рр, яка була знесилена окупаційними режимами, а перетворити поневолену націю у вільну націю, яка є господарем на своїй землі – може лише безкомпромісна, тотальна національно-визвольна боротьба. Своєю творчістю він закликав українців розвиватися в контексті європейської інтеграції [62, с. 46]. Наведемо одну з цитат «чинного націоналізму»: «Боротьба за існування є законом життя. Всесвітньої правди немає... Життя признає її тому, хто викажеться більшою силою, моральною і фізичною. Ту силу можемо ми

здобути лиш тоді, коли переймемося новим духом, новою ідеологією. Перед кожною нацією є дилема: або перемогти, або згинуть» [63].

Ще одним напрямком на початку ХХ ст. був консерватизм, державницька концепція якого черпала ідеї відродження у монархічному минулому України. Яскравим представником цього напрямку був український історик, політолог і політичний діяч В. Липинський (1882-1931), який виклав свої погляди у працях: «Україна на переломі 1657-1659 рр.» (1920 р.), «Лист до братів-хліборобів» (1926 р.) [2, с. 283]. Слід зауважити, що В. Липинський добре знав погляди Д. Донцова, а разом ці дві ідеології взаємодіяли, взаємовпливали та взаємозбагачувались [64, с. 397].

В. Липинський також еволюціонував у поглядах від захоплення демократичними доктринами до негативної оцінки соціалістичних ідей Центральної Ради. На відміну від М. Грушевського, він не бачив позитивних моментів у автономії України в складі Росії і обстоював українську політичну незалежність [2, с. 283]. Навпаки, вбачаючи у відновленні Гетьманату П. Скоропадським повернення до історичних традицій та органічної для українського народу державної форми, він обґрунтовує концепцію «трудової монархії» та класократичного ладу суспільства [3, с. 202]. Він звертає увагу на три варіанти державної розбудови: демократична республіка; охлократична диктатура; класократична монархія [2, с. 283].

Щодо демократичної республіки він міркував таким чином: демократія передбачає вибори, які є політичною бутофорією, позаяк долю країни вирішує певна кількість голосів виборців; демократичний устрій властивий переважно промисловим націям, а Україна є селянською й хліборобною країною; впровадження парламентаризму призведе до повторення Руїни, коли Україною управляли пропольські або проросійські маріонетки [2, с. 283]. Він сам про себе писав так: «не демократ я у тому, бо не визнаю за народом нічим не обмежених, самодержавних, суверенних прав – так само, як не визнаю і нічим не обмеженої, самодержавної монархічної влади»; «не демократ я у тому, бо вважаю, що «народовладний» демократичний метод організації

громадянського життя, опертий на спекуляції найгіршими інстинктами мас, веде власне народ до загибелі» [65, с.8].

Щодо охлократії, яку В. Липинський розуміє як суспільно-політичний лад, в якому різночинці за походженням безмежно володарюють над громадянами держави, він наводить приклад царської бюрократії, комуністичну і фашистську партії, які тримаються на насильстві, а отже – недовговічні [2, с. 283-284].

Щодо класократичної монархії – третього варіанту державної розбудови, він розмірковує наступним чином: серед причин невдалих спроб утворення незалежної української держави у минулому – є відсутність єдності, зокрема галицько-наддніпрянські протиріччя, амбіції української еліти, релігійні спори. Тому спадкова гетьманщина є єдиним варіантом майбутнього державного будівництва в Україні. Майбутня українська держава – це спадкова і незалежна монархія, де титул монарха має гетьман, а сама монархія має бути обмежена політико-соціальною структурою, тобто «класократією».

Суть класократії в тому, що: а) має реалізуватися принцип поділу влади з системою стримувань і противаг; б) монарх-гетьман очолює державу і кабінет міністрів, керує обороною країни; в) інтереси окремих земель України представляють територіальна і трудова законодавчі палати (нижня, яка обирається на основі загального, рівного, таємного і пропорційного виборчого права та верхня, яка представляє еліту нації і складається з представників професійних спілок, кооперативів, релігійних та інших корпорацій); г) має бути повна незалежність судової влади. Отже, мова йде про проєкт «обмеженої монархії, проте побудований не на демократичних, а на корпоративних засадах» [2, с. 283-284], але пізніше В. Липинський почав схилитися до ідеї парламентарної монархії англійського взірця. Започаткування такої форми в Україні він бачив у Гетьманаті П. Скоропадського.

Варто зазначити, що В. Липинський обґрунтовує також ідеї «громадянства» (громадянського суспільства»), «законності», «правопорядку» [3, с. 203]. В основі законності та правосвідомості

суспільства, на його думку, лежить легітимність влади. У разі, якщо влада позбавляється морального авторитету, то делегітимізуються і прийняті нею рішення, які ніхто не виконуватиме [3, с. 203].

В науковому дослідженні політичних ідей В. Липинського вітчизняним науковцем І. Ковальчуком зазначено, що в 1917 р. була зорганізована Українська демократично-хліборобська партія (УДХП) як поміркована консервативна політична сила, до розбудови якої активно долучився і В. Липинський, оскільки програма нової партії була близькою для нього. Пізніше в еміграції він продовжує політичну боротьбу і у 1920 р. при участі емігрантів-гетьманців створено Український союз хліборобів-державників (УСХД), який очолює П. Скоропадський, а теоретиком стає В. Липинський. Далі автором зазначено, що в 1931 р. В. Липинський як головний ідеолог консервативно-монархічного руху разом з однодумцями заснували нову організацію «Братство українських класократів-монархістів, гетьманців», ідеологія якої співпадала з політичними принципами УСХД. Отже, В. Липинський увійшов у політичну історію України XX ст. як визначний ідеолог національного самостійницького консервативного руху [66, с. 176]. Погоджуємось, що ідеї Д. Донцова та В. Липинського започаткували в українській політико-правовій думці напрями консерватизму та інтегрального націоналізму [67, с. 111].

Висновки до Розділу 3

1. Перші десятиліття XX ст. характеризуються широким спектром політико-правових ідей, концепцій, теоретичних розробок, державницьких проєктів майбутньої України, але в умовах розчленування України поміж

тоталітарним та авторитарними сусідами перспектив втілення не мала жодна з теоретичних розробок. Проте всі вони сприяли поступовій орієнтації української нації на самовизначення, спонукали народ до боротьби за свої національні та громадянські права. В такому розмаїтті поглядів популярною була соціал-демократична концепція української державності.

Найяскравішими теоретиками були М. Туган-Барановський, М. Грушевський та В. Винниченко.

Основою соціалістичної концепції М. Туган-Барановського була ідея повної свободи людини незалежно від її стану і статусу, ідея рівноцінності людської особистості та створення господарських передумов для забезпечення їх реалізації. Соціалізм майбутнього за М. Туган-Барановським має бути заснованим на демократичних засадах, де ті, хто при владі стануть не господарями, а виконавцями волі народу і будуть під постійним контролем народу.

Соціал-демократична концепція М. Грушевського представлена ідеєю пріоритету інтересів українського народу як окремої етнокультурної одиниці та суспільства над інтересами держави. Саме з цього він робить висновок про наявність правових підстав самостійності українського народу та власної державності. Його автономістсько-федералістська концепція передбачала демократизацію Росії та входження до складу цієї федерації України як автономії і виключно методами дипломатичної боротьби, а запорукою миру і процвітання він вважав соціалізм і федералізм. Після падіння Центральної Ради та УНР, наголошував на необхідності відступити від старих українсько-російських взаємин, продовжував підтримувати концепцію федералізму, але вже для «народів Чорного моря», залишаючись на соціалістичних позиціях.

В. Винниченко пройшов шлях трансформації поглядів від соціаліста-марксиста до розчарування у соціалізмі та створення власної концепції, яка базувалася на його ідеях «конкордизму» та «колектократії».

Взагалі всі теоретики українського соціалізму виходили з ідеї безкласовості, на перший план висували ідеї соціально-економічного

визволення, нехтуючи при цьому питаннями державного будівництва. Очевидним є, що ідеалом їх державницьких стремлінь була автономія України у складі соціалістичної російської федерації, а перехід на позиції державної незалежності мав вимушений характер і відбувався тоді, коли сама державність вже втрачалася.

2. Стосовно націоналізму у вітчизняній політико-правовій думці називають два напрямки – це націоналізм М. Міхновського та «діючий націоналізм» Д. Донцова. Ці два теоретики «націоналізму» доповнювали один одного, основними гаслами для яких були категорії «нація», «боротьба за владу» та «державна незалежність».

М. Міхновський першим в новітні часи виступив з юридичним обґрунтуванням державної незалежності України, зауважуючи, що основною причиною всіх бід української нації є брак націоналізму, підтримка якого розриває кайдани рабства та розвалює великі імперії, в результаті чого з'являються нові народи та держави. Відроджена держава є засобом забезпечення національного суверенітету та прав української нації. Його проєкт майбутньої української держави представлений як президентсько-парламентська республіка, яка поділена на дев'ять земель-спілок вільних і самоврядних громад та в якій буде діяти принцип поділу влади, система місцевого самоврядування, а за громадянам визнаються широкі особисті, політичні та культурні права, проте з перевагами для титульної української нації.

Ідеї самостійної України, проголошені М. Міхновським, зумовили подальше оформлення української державотворчої правової ідеології, відомої під назвою «чинного націоналізму», автором якої був Д. Донцов.

Значного поширення його радикальні ідеї набули в 30-х роках ХХ ст. в Західній Україні як адекватна відповідь на поневолення України польським та радянським режимами.

В основі «чинного націоналізму» була ідея, що український народ задля здобуття державної незалежності має стати політичною нацією і позбутися рис

другорядності, а для цього має бути виконано вимоги «вольового» націоналізму, серед яких: воля нації до життя та влади, прагнення до боротьби як найкращої форми прояву волі нації; романтизм, догматизм; фанатизм і аморальність та участь еліти шляхом творчого насильства у національному визволенні та розбудові могутньої української державності.

Ще одним напрямком на початку ХХ ст. був консерватизм, державницька концепція якого черпала ідеї відродження у монархічному минулому України. Яскравим представником цього напрямку був В. Липинський, який добре знав погляди Д. Донцова, а разом ці дві ідеології взаємодіяли, взаємовпливали та взаємозбагачувались.

Єдиним варіантом майбутньої української держави В. Липинський вважав спадкову і незалежну монархію, де титул монарха має гетьман, а сама монархія має бути обмежена політико-соціальною структурою, тобто «класократією», суть якої в тому, що має працювати принцип поділу влади з системою стримувань і противаг; монарх-гетьман очолює державу і кабінет міністрів, керує обороною країни; інтереси окремих земель України представляють територіальна і трудова законодавчі палати; має бути повна незалежність судової влади. Отже, мова йде про проєкт «обмеженої монархії, проте побудований не на демократичних, а на корпоративних засадах», але пізніше В. Липинський почав схилитися до ідеї парламентарної монархії англійського взірця. Започаткування такої форми в Україні він бачив у Гетьманаті П. Скоропадського.

ВИСНОВКИ

На основі проведеного дослідження проблемних питань відновлення української державності в політико-правових вченнях в Україні ХІХ – початку ХХ ст., а також аналізу наукової літератури запропоновано головні

теоретичні підсумки, сформульовані згідно до поставленої мети і задач:

1. За своїми політичними поглядами члени Кирило-Мефодіївського товариства розділилися на два напрями: більш помірковане політичне крило сповідувало християнську смиренність, мирну пропаганду політико-правових ідей товариства та реформізм (М. Костомаров, В. Білозерський, П. Куліш) та революційно-радикальне крило (М. Гулак, О. Навроцький, І. Посяда). Попри деякі розбіжності у поглядах, всі учасники прагнули сформувати політичний ідеал, в основі якого була б свобода України.

Кирило-Мефодіївське товариство як політична організація розробляло ідеологію слов'янського федералізму на демократичних засадах, в основі яких закладено принципи забезпечення права кожної нації на державну самостійність, ведення кожною нацією власної незалежної внутрішньої та зовнішньої політики, існування в кожній державі конституційного законодавства, системи демократичних виборів, а також розвиток освіти, науки та формування інтелектуального потенціалу.

2. Народництво – це особливий напрям в європейському суспільно-політичному русі, філософії історії, культурі XIX – початку XX ст. Виникнення українського народництва відповідає умовам історичної доби, коли абсолютизм змінюється республіканізмом і демократією, коли інтереси народу отримують примат над інтересами феодальної верхівки і зароджується національно-визвольний рух. Українське народництво було реакцією на бездержавний стан України і спробою активізувати розбудову держави. Особливістю українського народництва була перевага федералізму і автономізму над ідеями незалежності; виступ за реорганізацію російської імперії на республіканських засадах, де кожна нація матиме свою автономну територію у складі імперії.

Попри обмеженість народництва та недоліки, воно відіграло позитивну роль для політичного розвитку української держави і сприяло формуванню плюралістичного і багатокультурного суспільства, позаяк передбачало етнонаціональний і мовно-культурний «українізм» українців, стало потужним

фактором національної самоідентифікації. Народництво як рух пройшло три етапи і було представлено багатьма представниками інтелектуальної еліти.

Для першого етнографічного етапу характерно формування українського питання в культурному просторі і тут має значення творчість І. Котляревського, Т. Шевченка, П. Куліша, М. Костомарова, М. Максимовича, М. Шашкевича, І. Вагилевича, Я. Головацького, а також Кирило-Мефодіївське братство як найвище досягнення першого етапу.

Для другого академічного етапу характерно формування громадського національно-визвольного руху, що сповідував соборність і протистояв москвофільським тенденціям. Лідерами були В. Антонович, М. Драгоманов, О. Кістяківський, О. Кониський, П. Чубинський, О. Барвінський, Ю. Романчук.

На третьому етапі народництво стає частиною ідеологій багатьох політичних партій і організацій. Лідерами цього етапу були М. Грушевський, І. Франко, К. Левицький, Є. Чикаленко, С. Єфремов, Б. Грінченко.

3. Окреме місце в історії політико-правової думки займає М. Драгоманов, який був яскравим представником народництва. Серед широкого кола культурно-освітніх інтересів значну увагу приділено осмисленню історичної долі українського народу, публікації усної народної творчості, підвищенню національної свідомості заради соціально-політичної активності українського народу. Його діяльність була однією з головних суспільно-політичних подій в історії українського руху, а теоретична спадщина, поєднавши національні і загальноєвропейські ідеї, істотно збагатила українську суспільну думку.

Основу його політико-правових поглядів становила автономно-федералістична концепція. У дусі європейського послідовного лібералізму він надає проблемі прав і свобод людини ключову роль у програмі політичних перетворень, проголошує особисту й політичну свободи, їх конституційно-правові гарантії, а верховенство права та дієвість демократичних інституцій визнає головними в проєкті майбутньої держави. Задля реалізації такого проєкту має відбутися децентралізація, оскільки в централізованій державі не

може бути скільки-небудь справжньої свободи. Саме федеративна держава є найбільш демократичною формою устрою багатонаціональної країни.

4.3 другої половини XIX ст. в Європі домінував соціалістичний рух, ідеологія якого здавалася найбільш прогресивною, в рамках якої поневолені народи могли сподіватися на спільну боротьбу за свободу та справедливість.

Представниками українських соціалістів були: С. Подолинський, у якого основою соціалістичних переконань була національна ідея як організація економічного та суспільного життя, що складається в межах етнічної єдності; О. Терлецький, який критикував галицьких народовців та москвофілів, виступав за створення української політичної партії в традиціях західноєвропейського соціалізму, закликав до неупинної боротьби (тому вважається одним із засновників української ідеології національної радикальної демократії), а оптимальний варіант державного устрою пропонував як федеративну, демократичну республіку, засновану на безпосередній демократії, рівності всіх перед законом з точки зору соціальної справедливості; М. Павлик, який виступав за утворення національної автономії з українських частин Галичини та Буковини у складі федеративної Австро-Угорщини, запровадження загального виборчого права та надання широкого переліку особистих прав; Л. Українка, яка закликала до активної революційної боротьби, виступала за свободу та права людини, відстоювала ідеї українського національного патріотизму.

Українські та російські соціалісти стояли на засадничо різних позиціях, зокрема в українських програмах важливе місце займало питання національно-територіальної автономії, що викликало опір російських соціалістів і тому українців називали контрреволюціонерами, сепаратистами, а питання незалежної української держави поступово відходило.

5. Концепція держави і права І. Франка базувалася на популярних в той час ідеях федералізму, але також була частиною його соціалістичних поглядів. Основні положення його концепції: федерація є способом об'єднання людей як вільних з вільними, себто це протиставлення марксистській ідеї диктатури

пролетаріату; в соціалістичній ідеології федералізм прагне ліквідації політичної залежності та підкорення одного народу іншим. Через ідею федералізму І. Франко намагався добитися об'єднання українських земель, розірваних на той час між двома імперіями – Російською і Австро-Угорською.

Концепція держави і права Б. Кістяківського представлена як правова соціалістична держава, яка ґрунтується на обмеженні влади невід'ємними правами особистості; основним правом особистості є «право на гідне існування»; в правовій державі керують не особи, а правові норми. В такому механізмі правової держави має значення сфера самовизначення особистості, в яку держава не має права втручатися, тобто мова йде про розмежування правової держави і громадянського суспільства.

6. М. Грушевський був центральною постаттю політико-правової думки кінця ХІХ – першої третини ХХ ст. Як історик він відомий історіографічною працею «Історією України-Руси», в якій запропоновано концептуальне обґрунтування політичної і правової історії українства. Як науковець в сфері проблем держави та права він дав визначення таких категорій, як політична теорія, політичні процеси, політичні інститути, політична культура; розробив проект конституції перебудови Російської імперії, який передбачав децентралізацію, надання широкої національної територіальної автономії, парламентське правління, поділ влади, забезпечення прав і свобод людини. Завдяки М. Грушевському як політичному діячу розвинулась теорія та практика українського конституціоналізму, позаяк під його головуванням Центральна рада прийняла чотири Універсали та проект Конституції УНР.

7. Видатними теоретиками соціал-демократичної концепції української державності були М. Туган-Барановський, М. Грушевський та В. Винниченко.

Основою соціалістичної концепції М. Туган-Барановського була ідея повної свободи людини незалежно від її стану і статусу, ідея рівноцінності людської особистості та створення господарських передумов для забезпечення їх реалізації. Соціалізм майбутнього має бути заснованим на демократичних

засадах, де ті, хто при владі стануть не господарями, а виконавцями волі народу і будуть під постійним контролем народу.

Соціал-демократична концепція М. Грушевського представлена ідеєю пріоритету інтересів українського народу як окремої етнокультурної одиниці та суспільства над інтересами держави. З цього робить висновок про наявність правових підстав самостійності українського народу та власної державності. Його автономістсько-федералістська концепція передбачала демократизацію Росії та входження до її складу України як автономії, а запорукою миру він вважав соціалізм і федералізм. Після падіння Центральної Ради та УНР, наголошував на необхідності відступити від старих українсько-російських взаємин, але залишаючись на соціалістичних позиціях, продовжував підтримувати концепцію федералізму вже для «народів Чорного моря».

В. Винниченко пройшов шлях трансформації поглядів від соціаліста-марксиста до розчарування у соціалізмі та створення власної концепції, яка базувалася на ідеях «конкордизму» та «колектократії».

Взагалі всі теоретики українського соціалізму виходили з ідеї безкласовості, на перший висували ідеї соціально-економічного визволення, нехтуючи питаннями державного будівництва. Ідеалом їх державницьких стремлінь була автономія України у складі соціалістичної російської федерації, а перехід на позиції державної незалежності мав вимушений характер і відбувався тоді, коли сама державність вже втрачалася.

8. Щодо націоналізму у вітчизняній політико-правовій думці називають два напрямки – це націоналізм М. Міхновського та націоналізм Д. Донцова. Ці два теоретики націоналізму доповнювали один одного, їх основними гаслами були категорії «нація», «боротьба за владу» та «державна незалежність».

М. Міхновський першим в новітні часи виступив з юридичним обґрунтуванням державної незалежності України, зауважуючи, що основною причиною всіх бід української нації є брак націоналізму, підтримка якого розриває кайдани рабства та розвалює великі імперії, в результаті чого з'являються нові народи та держави. Його проєкт майбутньої української

держави представлений як президентсько-парламентська республіка, в якій буде діяти принцип поділу влади, система місцевого самоврядування, а за громадянам визнаються широкі особисті, політичні та культурні права, проте з перевагами для титульної української нації.

В основі «чинного націоналізму» Д. Донцова була ідея, що український народ задля здобуття державної незалежності має стати політичною нацією і позбутися рис другорядності, а для цього має бути виконано вимоги «вольового» націоналізму, серед яких: воля нації до життя та влади, прагнення до боротьби як найкращої форми прояву волі нації; романтизм, догматизм; фанатизм і аморальність та участь еліти в процесі національного визволення та розбудови української державності.

Консерватизм як державницька концепція черпав ідеї відродження у монархічному минулому і представлений В. Липинським, який єдиним варіантом майбутньої української держави вважав спадкову і незалежну монархію, де титул монарха має гетьман, а сама монархія має бути обмежена політико-соціальною структурою, тобто «класократією». Її суть в тому, що має працювати принцип поділу влади; монарх-гетьман очолює державу; інтереси окремих земель України представляють територіальна і трудова законодавчі палати; має бути повна незалежність судової влади. Отже, мова йде про проєкт «обмеженої монархії, проте побудований не на демократичних, а на корпоративних засадах», але пізніше В. Липинський почав схилитися до ідеї парламентарної монархії англійського взірця. Започаткування такої форми в Україні він бачив у Гетьманаті П. Скоропадського.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Румянцев В. Ідея національно-державного відродження в суспільно-політичному житті України (кінець XVIII-початок XXст.). Вісник Національної академії наук України. 2013. №2 (73). С. 89-97. URL: file:///C:/Users/user/Downloads/vapny_2013_2_13.pdf

2. Історія вчень про державу і право : навч. посіб / Є. В. Зозуля, О. С. Туренко, І. В. Іванов. Херсон: «Олді-Плюс», 2018. 308 с. URL: https://org2.knuba.edu.ua/pluginfile.php/112035/mod_resource/content/1/po_s_ibnik_zozulia.pdf
3. Історія вчень про державу і право: підручник / за ред. проф. Г. Демиденка, проф. О. В. Петришина. Х.: Право, 2009. 256 с.
4. Салтовський О.І. Концепції української державності в історії вітчизняної політичної думки (від витоків до початку XX сторіччя). К.: Вид. ПАРАПАН, 2002. 396 с. URL: <http://litopys.org.ua/salto/salt.htm>
5. Донченко О.І. Політична програма Кирило-Мефодіївського товариства. *Актуальні питання у сучасній науці. Серія: Право.* 2024. №2 (20). С. 417-429. URL: <http://dspace.onu.edu.ua:8080/handle/123456789/37634>
6. Кормич А. І. Історія вчень про державу і право: Навч. посібник. 4-те вид., доповн., у 2-х част. К.: Алерта, 2015. 416 с.
7. Бойко М. Філософсько-правові погляди Кирило-Мефодіївського товариства в загальному аспекті. *Versus.* 2014. № 2. С. 99-104. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vers_2014_2_18
8. Половець В. Василь Михайлович Білозерський (1.01.1816 – 4.03.1899) (до 190-х роковин від дня народження). *Сіверянський літопис.* 2016. № 4. С. 196-202. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/sl_2016_4_18
9. Смець Т. Тарас Шевченко як визначальна постать національного відродження. *Українознавчий альманах.* 2013. Вип. 12. С. 26-30. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ukralm_2013_12_9
10. Петруньок Б. Тарас Шевченко в конструюванні української національної ідентичності. *Українознавчий альманах.* 2013. Вип. 12. С. 60-64. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ukralm_2013_12_19
11. Історія політичних та правових учень. [Електронний ресурс]. Підручник. Юридичний факультет, кафедра історії держави і права та політико правових вчень. Львівський національний університет ім. І.

- Франка. URL: <https://law.sspu.edu.ua/files/documents/books/library/13/istoriya-politichnih-ta-pravovih-vchen-praktikum1.pdf>
12. Задорожна С. Тарас Шевченко і виклики сучасної доби. Шевченкознавчі студії. 2013. Вип. 16. С. 19-25. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Shs_2013_16_5
 13. Єнні А. Тарас Шевченко у культурі пам'яті та політиці історії сучасної України. Мандрівець. 2012. № 2. С. 4-8. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mandriv_2012_2_3
 14. Радько П. Трагічні традиції українського державотворення в контексті роману П. Куліша "Чорна рада". *Рідний край*. 2009. № 1. С. 121-125. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Almpolt_2009_1_24
 15. Чикур Л. Історіософські мотиви лірики М. Костомарова, П. Куліша та Т. Шевченка. *Проблеми сучасного літературознавства*. 2015. Вип. 21. С. 199-208. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/prsl_2015_21_21
 16. Бойко М. П. Ідейно-гуманістичні позиції Кирило-Мефодіївського товариства та суспільні реалії сучасної України. *Грані*. 2016. № 140. С. 72-75. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Grani_2016_140_14
 17. Ясь О. В. Андрузький Георгій Львович [Електронний ресурс]. Енциклопедія історії України: Т. 1: А-В. Редкол: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во "Наукова думка", 2003. 688 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Andruzkyj_H
 18. Горбатенко В. П., Остапенко М. А., Горбатенко І. А. Історія політичної думки в Україні: Навч. посіб. К.: МАУП. 2007. 128 с.
 19. Гирич І. Б. Народництво. Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс]. Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2020. URL: <https://esu.com.ua/pdf/download/71315.pdf>

20. Гирич І. Знакова стаття Омеляна Прицака. *Україна модерна*. 2007. № 12 (1): Стандарти науки і академічне середовище. URL: https://uamoderna.com/images/archiv/12_1/9_UM_12_Portret_Gyrych.pdf
21. Світленко С.І. Народництво в Україні: сучасний погляд на проблему. *Український історичний журнал*. 1997. №3. С. 41-49. URL: <http://history.org.ua/JournALL/journal/1997/3/3.pdf>
22. Дорошко Л. Термін «народництво» і його обґрунтування в літературно-критичних статтях Лесі Українки. *Леся Українка і сучасність: Зб. наук. пр. Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки*, 2007. Т. 4, кн. 1. С. 215-237. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/17775/15-Doroshko.pdf?sequence=1>
23. Монахова Т.В. Народництво, модернізм і постмодернізм у лінгвістиці тексту. *Мовознавство*. 2013. № 4. С. 44-56. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/183755/05-Monakhova.pdf?sequence=1>
24. Щур С. А. Українофіли та революційні народники Наддніпрянської України & повстання у Боснії та Герцеговині 1875 р. *Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи*. 2015. Вип. 4. С. 154-159. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pikctse_2015_4_15
25. Кульчицька О. В. П. Чубинський – сіяч добрих справ. *Наукові праці Миколаївського державного гуманітарного університету ім. Петра Могили комплексу "Києво-Могилянська академія". Сер. : Історичні науки*. 2008. Т. 96, Вип. 83. С. 22-24. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npchdui_2008_96_83_6
26. Чибирак С. Павло Чубинський і Волинь: до 175-річчя від дня народження. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. 2014. Вип. 25. С. 138-140. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apvtvi_2014_25_54

27. Сорочук Л. Українознавець Павло Чубинський – представник національної еліти. Українознавчий альманах. 2017. Вип. 22. С. 132-136. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ukralm_2017_22_24
28. Новакович М. Ювілейні роздуми про священика і композитора Михайла Вербицького. Українська музика. 2015. Число 1-2. С. 13-22. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ukrmuzyka_2015_1-2_5
29. Гарнага В. П. Концепція всесвітньої історії у творчій спадщині М. П. Драгоманова. Чорноморський літопис. 2011. Вип. 3. С. 93-98. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chl_2011_3_20
30. Історія вчень про державу і право : метод. рекомендації (вказівки) до вивчення навч. дисципліни для студ. денного відділення економіко-правового ф-ту ОНУ ім. І. І. Мечникова / укл.: О. І. Донченко, О. Д. Гринь, І. В. Борщевський. Одеса : Фенікс, 2021. 124 с. URL: <http://dspace.onu.edu.ua:8080/handle/123456789/31383>
31. Куценко Ю. Невідоме дослідження про Михайла Драгоманов. Південний архів. Сер: Історичні науки. 2009. Вип. 30. С. 198-210. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pain_2009_30_27
32. Варварцев М. Михайло Драгоманов: портрет політичного мислителя : Анатолій Круглашова. Чернівці: Прут, 2000. 487 с. Вісник Національної академії наук України. 2002. № 2. С. 68-71. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnanu_2002_2_17
33. Козуб Л. Погляди М. П. Драгоманова на розвиток українського національного руху в першій половині XIX століття. Етнічна історія народів Європи. 2001. Вип. 10. С. 95–98. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/eine_2001_10_23
34. Іваницька С. Г. Постать та ідеї Михайла Драгоманова у рефлексіях Петра Стебницького (1905–1919 рр.). Українська біографістика. 2012. Вип. 9. С. 275-293. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ubi_2012_9_14
35. Артюх В'ячеслав. Філософсько-історичні ідеї Михайла Драгоманова і позитивізм. Людинознавчі студії. Сер. : Філософія. 2012. Вип. 26. С.

- 166-179. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Lstudf_2012_26_14
36. Діптан І. Суспільно-політичні погляди М. П. Драгоманова: візія І. П. Лисяка-Рудницького. *Рідний край*. 2013. № 1. С. 165-186. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Almpolt_2013_1_34
37. Мединська Т.С. До питання про суспільно-політичні погляди М. Драгоманова. Щодо цінностей справедливості та гуманізму: філософсько-правовий аспект. *Збірник тез доповідей студентів, аспірантів та здобувачів – учасників 80-ї звітної конференції Одеського національного університету імені І. І. Мечникова. Секція економічних і правових наук (23–25 квітня 2024 р., м. Одеса) /* відп. ред. О. В. Побережець; ред. кол.: О. І. Донченко, Є. І. Масленніков, А. Л. Святошніук та ін. Одеса : Олді+, 2024. С. 43-46.
38. Філософський енциклопедичний словник. В. І. Шинкарук (гол. ред. кол.) та ін. Київ : Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України : Абрис, 2002. 751 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Shynkaruk_Volodymyr/Filosofskyi_encyklopedychnyi_slovnnyk.pdf
39. Корнійчук Л.Я. С. Подолинський – засновник української школи фізичної економії. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/197274196.pdf>
40. Відкритий лист депутатському корпусу України усіх рівнів і скликань. Голос України. 5.09. 2020. URL: <http://www.golos.com.ua/article/335390>
41. Шкраб'юк П. В. Терлецький Остап Степанович. Енциклопедія історії України : у 10 т. редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. К. : Наукова думка, 2013. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?Z21ID=&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Terletskyj_Os

42. Костюк В. Іван Франко та Михайло Павлик (до історії побратимства та непростих взаємин). *Вісник Львівської національної академії мистецтв*. Вип. 33. С. 154-168. URL: https://lnam.edu.ua/files/Academy/nauka/visnyk/pdf_visnyk/33/154-168_Kostiuk.pdf
43. ІЗБОРНИК [Електронний ресурс]. Джеймс Е. Мейс. Глава 1. Соціалістичні та комуністичні моделі. Українська державність у XX столітті (Історико-політологічний аналіз). Київ. Політична Думка. 1996. URL: <http://litopys.org.ua/ukrxx/r01.htm>
44. Шкраб'юк П. Ідеаліст, який був найбільшим реалістом. До 160-річчя Михайла Павлика. *Слово*. №9. 2013. С. 45-49. URL: https://dyvoslovo.com.ua/wp-content/uploads/2016/03/10_092013.pdf
45. Горбатюк М. В. Іван Франко та Леся Українка у літературі, громадських справах і у буденному житті. *Українська біографістика*. 2010. Вип. 6. С. 193-216. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ubi_2010_6_10
46. Кириченко Г. Невідомий Франко. *Бібліотечна планета*. 2006. № 3. С. 39-40. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/bp_2006_3_20
47. Даценко В. С. Б. О. Кістяківський і позитивізм. *Гуманітарний часопис*. 2009. № 2. С. 99-105. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gumc_2009_2_16
48. Толстов І. В. Б. Кістяківський - засновник української інтегральної філософії права. *Гуманітарний часопис*. 2015. № 1. С. 52-57. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gumc_2015_1_9
49. Тельвак В. Михайло Грушевський та конфлікти в середовищі українських істориків (початок XX ст.). *Студії з архівної справи та документознавства*. 2010. Т. 18. С. 183-190. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/sasd_2010_18_28
50. Приходько Л. Олександр Грушевський і становлення української національної науки на початку XX ст. *Студії з архівної справи та документознавства*. 2004. Т. 12. С. 206-216.

- URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/sasd_2004_12_34
51. Тельвак В. Михайло Грушевський та німецьке слов'янознавство першої третини XX століття. *Студії з архівної справи та документознавства*. 2009. Т. 17. С. 148-155. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/sasd_2009_17_24
52. Данюк І. Михайло Грушевський про національне самопізнання та національне відродження. *Етнічна історія народів Європи*. 2001. Вип. 11. С. 57–60. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/eine_2001_11_14
53. Грицак Ярослав. Українська соціал-демократія та українська національна держава у 1917-1920 роках. Фонд імені Фрідріха Еберта. 28с. URL: <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/ukraine/15654.pdf>
54. Горкіна Л. П. М. І. Туган-Барановський в економічній теорії та історії. Київ: ІЕ НАН України. 2001. 268 с. URL: <http://prism.inhost.com.ua/xml/Tugan-Baranovskiy/Doc/Gorkina.pdf>
55. Лопух К.В. Новаторські ідеї М. І. Туган-Барановського у розвитку теорії грошей. *Український соціум*. 2014. №4 (51). URL: https://ukr-socium.org.ua/wp-content/uploads/2014/10/122-129_no-4_vol-51_2014_UKR.pdf
56. На перехресті парадигм: М.І. Туган-Барановський в історії економічної думки. Лариса Павлівна Горкіна; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогноз. НАН України». К. 2021. 574 с. URL: <http://ief.org.ua/docs/mg/336.pdf>
57. М. Грушевський. Енциклопедія життя і творчості. [Електронний ресурс]. Розділ: Українці. Політичні партії. URL: <https://www.m-hrushevsky.name/uk/Publicistics/1910/Ukrajinci/4.html>
58. Парнета О.Й. Державницька концепція Михайла Грушевського та її реалізація в період Центральної Ради. *Українська Центральна Рада - світоч національного державотворення : історико-правові уроки та сучасні реалії : матеріали круглого столу* [м. Тернопіль, 10-11 берез.

- 2017 р.]. Тернопіль : Економічна думка ТНЕУ, 2017. С. 251-254. URL: <http://dspace.wunu.edu.ua/handle/316497/22769>
59. Тагліна Ю. Володимир Винниченко. Харків: Фоліо, 2016. 120 с. URL: <https://elib.nlu.org.ua/view.html?&id=10682>
60. Микола Міхновський – романтик української ідеї : бібліогр. покажч. / уклад.: В. П. Балюк, С. В. Спірякова (відп. за вип.), О. В. Токміленко; Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка, Бібліотека імені Михайла Андрійовича Жовтобрюха. Полтава, 2023. 15 с. URL: <http://dspace.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789/20646/1/%D0%9C%D1%96%D1%85%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9%20%D0%9C..pdf>
61. Донцов Дмитро Іванович. Ізборник. Філософська думка в Україні: Біобібліографічний словник. К. 2002. 244 с. URL: <http://litopys.org.ua/fdm/fdm11.htm>
62. Береза Л. Світоглядно-філософська ідея свободи Д. Донцова. *Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії*. 2013. Випуск 3. С. 41-47. URL: http://www.fps-visnyk.lnu.lviv.ua/archive/3_2016/7.pdf
63. Кирилюк Ф.М., Конверський А.Є., Білик В.Ф. Політологія: підручник. Київ: Київський нац.ун-т ім. Т. Шевченка. 697с. URL: <http://politics.ellib.org.ua/pages-2104.html>
64. Поліковський М.
В'ячеслав Липинський як ідеолог українського консерватизму. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Серія : Юридичні науки*. 2015. № 824. С. 392-397. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnulpurn_2015_824_65
65. Липинський В. Релігія і церква в історії України. *Друкарня «Америки»*. 1925 р. 110 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21ST>

N=1&S21REF=10&S21FMT=online book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=ukr0000352

66. Ковальчук І. В. Липинський як ідеолог консерватизму в партійній палітрі України. *Studia politologica Ucraino-Polona*. 2012. Вип. 2. С. 173-177. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Spup_2012_2_29
67. Ситник О. В'ячеслав Липинський і Дмитро Донцов: дві концепції української державності *Українознавчий альманах*. 2011. Вип. 5. С. 108-111. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ukralm_2011_5_37